

Теличко Наталія Вікторівна

Тренінг
формування основ педагогічної майстерності
майбутніх учителів початкових класів

Спецкурс

Мукачєво-2014

УДК 378.371.13

ББК 74.58

МЗ1

*Рекомендовано до друку Вченою радою Мукачівського державного
університету, протокол № 2 від 21 жовтня 2013 року*

Рецензенти:

Мельничук І. М. – доктор педагогічних наук, професор кафедри філософії та суспільних дисциплін Тернопільського державного медичного університету імені І.Я.Горбачевського;

Руснак І. С. – доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки та психології Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії;

Теличко Н. В. Тренінг формування основ педагогічної майстерності майбутніх учителів початкових класів : навчально-методичний посібник для спецкурсу / автор-укладач Н. В. Теличко. – Тернопіль : Вектор, 2013. – 522 с.

Навчально-методичний посібник «Тренінг формування основ педагогічної майстерності майбутніх учителів початкових класів» розроблений як спецкурс, який може використовуватися як окрема дисципліна, і як методичне забезпечення для використання на практичних заняттях з фахових дисциплін. У спецкурсі докладно висвітлюється методика використання тренінгу в процесі формування основ педагогічної майстерності майбутніх учителів початкових класів. Подано збірник вправ, спрямованих на формування окремих компонентів педагогічної майстерності у студентів.

Спецкурс може бути цікавим науковцям, викладачам, студентам та аспірантам педагогічних факультетів та вчителям початкових класів.

УДК 378.371.13

ББК 74.58

ВСТУП

Одним із найперспективніших шляхів удосконалення підготовки майбутніх учителів початкових класів, озброєння їх необхідними знаннями, практичними вміннями й навичками є використання активних форм і методів навчання, серед яких провідне місце займають навчальні тренінги.

Саме тренінг дає змогу реалізувати необхідні умови розвитку професійного і особистісного самоусвідомлення і становлення майбутнього вчителя-майстра, дає змогу відкорегувати його професійну поведінку, набути навичок майстерного виконання педагогічних функцій.

З метою оптимізації формування основ педагогічної майстерності майбутніх учителів початкових класів ми пропонуємо авторський спецкурс «Тренінг формування основ педагогічної майстерності майбутніх учителів початкових класів».

Мета курсу – забезпечити відповідний рівень знань студентів про модель майстерної професійної діяльності та поведінки майбутнього вчителя початкових класів, розуміння рольового аспекту, норм і цінностей; вироблення кожним студентом свого професійного стилю, усвідомлення своїх професійних можливостей, визначення шляхів професійного становлення і зростання; сприяння перетворенню знань в особистісні надбання; формування ціннісних орієнтацій, духовних потреб, високих моральних якостей, здатності до постійного оновлення знань, професійної мобільності, творчого розв'язання професійних завдань.

Такий підхід дає змогу кожному студенту в умовах тренінгів продукувати нові ідеї, які доцільно використати у взаємодії на рівні «вчитель – учень», навчитись ідентифікувати себе у професійній діяльності, визначити шляхи професійного зростання, формувати власний професійний стиль тощо.

Специфіка створення програми і розробки навчально-методичного забезпечення для спецкурсу «Тренінг формування основ педагогічної майстерності» полягає в тому, що у ньому відображено цілісність процесу

формування основ педагогічної майстерності майбутніх учителів початкових класів протягом вивчення кількох дисциплін. Такий підхід базується на педагогічній умові щодо реалізації інтеграційних процесів у формуванні основ педагогічної майстерності майбутніх учителів початкових класів.

Другою особливістю презентованого тренінгу є те, що він спрямований на комплексну реалізацію визначених педагогічних умов, а кожна вправа була зорієнтована на формування окремого або кількох компонентів педагогічної майстерності.

Третьою ознакою тренінгу є його трансформаційність і динамічність у структуруванні та змістовому наповненні, що передбачає доповнення і зміни залежно від цільових аспектів вивчення певного теоретичного матеріалу і спрямованості практичного формування різних аспектів основ педагогічної майстерності майбутніх учителів початкових класів. Студенти пропонуються до виконання три види вправ: спеціально розроблені викладачем, власні розробки, варіанти тренінгових вправ опубліковані іншими дослідниками.

Апробований в експериментальному дослідженні спецкурс «Тренінг формування основ педагогічної майстерності» може впроваджуватися у навчальний процес підготовки майбутніх учителів початкових класів як самостійний курс для вдосконалення практичної підготовки студентів до майстерної педагогічної діяльності.

Розробка методичних матеріалів для цілеспрямованого формування основ педагогічної майстерності спрямовувалася на реалізацію кожної педагогічної умови в комплексі на кожному занятті, а саме для створення мотиваційно-аксіологічного середовища для професійного зростання майбутніх учителів молодших класів; розширення когнітивної бази студентів з основ педагогічної майстерності в процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін; реалізації праксеологічно-технологічного підходу шляхом використання педагогічних інновацій інтерактивно-ситуативного характеру; забезпечення професійно-адаптаційних процесів у формуванні основ педагогічної майстерності майбутніх учителів початкової школи.

Виконання студентами розроблених завдань спрямовувалося на формування кожного компоненту педагогічної майстерності: аксіо-акмеологічно-мотиваційного, особистісно-розвивального, деонтологічного, когнітивного, комунікативного, практично-технологічного.

Результативність сформованості всіх компонентів педагогічної майстерності у студентів доцільно визначати на кожному занятті у вигляді сумарної оцінки за 100-бальною шкалою оцінювання за вияв знань, умінь практичного виконання педагогічних дій, використання педагогічної техніки, вияву сформованих мотивів і ціннісних орієнтацій у напрямі особистісного професійного становлення.

Тренінг як метод навчання спрямований на те, щоб допомогти студенту освоїти певний вид діяльності. З цією метою необхідно вирішити наступні **завдання:**

1) *Мотивування і формування позитивного аксіологічного відношення до майбутньої професійної діяльності та набуття педагогічної майстерності.* На тренінгу робота студента спрямовується на формування у майбутнього вчителя бажання навчитися глибоко рефлексувати свою діяльність, бачити користь для себе в тому, щоб розбиратися в особливостях своєї особистості, своєму відношенні до людей і способах взаємодії та ціннісному відношенні до професії.

2) *Формування системи уявлень майбутнього вчителя початкових класів про професійну модель вчителя-майстра, згідно з якою студент вибудовує свою поведінку в професії, що спонукатиме їх переглянути свої уявлення про сутність і смисл педагогічної майстерності.*

3) *Формування професійних умінь на рівні педагогічної майстерності.* Найбільш важливе завдання тренінгу – сформувати у студентів уміння управляти застосуванням наявних уявлень, знань, відношень і навичок відповідно до умов конкретної професійної ситуації. Уміння можуть бути трьох типів:

- технологічні – вміння використовувати набуті знання і навички в певній професійно-спрямованій ситуації;

- стратегічні – вміння використовувати найбільш адекватну стратегію діяльності із наявних уявлень про роль і функції учителя початкових класів у певних професійних ситуаціях;

- диспозиційні – вміння займати у відношенні до ситуації певну диспозицію, яка ґрунтується на основі наявних суб'єктивних переконань і відношень студента до майстерної педагогічної діяльності.

Заняття у формі тренінгу спрямовані на те, щоб допомогти студентам під час навчання у вищій школі освоїти певні моделі і навички професійної діяльності на рівні педагогічної майстерності. Їх можна поєднати в чотири блоки, які дозволяють висвітлити основні аспекти розуміння ролей вчителя-майстра:

- роль як зразок поведінки і установок, соціально заданий з більшою чи меншою мірою визначеності;

- роль як стратегія поведінки, спрямована на оволодіння ситуацією певного типу;

- роль як система очікувань стосовно людей певного статусу;

- роль як дія, як виконання певних вимог людиною, призначеною на цю роль.

Тому одним із ефективних методів фахової підготовки майбутніх учителів початкових класів є використання тренінгів формування педагогічної майстерності. В умовах таких занять використовуються різні засоби активного навчання для вирішення триєдиного завдання:

- 1) сформувані у студентів розуміння свого професійного Я;
- 2) здійснити аналіз прийняття студентами себе у майбутній професії;
- 3) навчити студентів здійснювати професійний саморозвиток.

Методологічною основою курсу є системно-діяльнісний підхід доповнений процесуальним, ситуативним, функціональним, поведінковим підходами. Реалізація одного провідного та ряду допоміжних підходів

дозволяє більш раціонально на практиці застосовувати знання про розвиток особистості вчителя-майстра в майбутній педагогічній діяльності.

Особлива увага приділяється наявним фаховим знанням студентів та існуючому досвіду роботи. Актуалізація вже здобутих психолого-педагогічних знань, уміння використовувати академічну підготовку в змодельованих професійних ситуаціях, що відображає спроможність студентів ідентифікувати себе як фахівця з професійною моделлю вчителя-майстра, сприятиме більш ефективному формуванню практичних професійних навичок майбутнього учителя початкових класів.

Об'єктом вивчення курсу є концепція формування основ педагогічної майстерності майбутніх учителів початкових класів.

Предметом курсу є процес професійного становлення і зростання студентів в умовах тренінгу з метою опанування основами педагогічної майстерності.

Кожне заняття у «Тренінгу формування основ педагогічної майстерності майбутніх учителів початкових класів» складається із збірки вправ, спрямованих на формування окремих компонентів педагогічної майстерності у студентів. «Тренінг» може використовуватися як окрема дисципліна (спецкурс), і як методичне забезпечення для використання на практичних заняттях з фахових дисциплін. У спецкурсі докладно висвітлюється методика використання тренінгових вправ у процесі формування основ педагогічної майстерності майбутніх учителів початкових класів.

Спецкурс може бути цікавим науковцям, викладачам, студентам та аспірантам педагогічних факультетів та вчителям початкових класів.

«Тренінг формування основ педагогічної майстерності майбутніх учителів початкових класів»

Заняття 1. Моделювання ситуацій педагогічної взаємодії

Для формування у студентів стійких мотивів набуття вмінь і навичок організації оптимальної педагогічної взаємодії у молодших класах використовуються методи, які даватимуть змогу встановити недосконалість дій майбутніх учителів у цьому напрямі. Адже талант, доведений до досконалості, і навичка, доведена до автоматизму, вже не можуть перетворюватися в мотив. Мотивом стає талант у стадії вдосконалення і навичка на стадії формування.

Вправа № 1. Упорядкування студентами уявлень про майстерність в організації педагогічної взаємодії з молодшими школярами.

Завдання (10 хв): Аркуш в зошиті «Щоденника професійного становлення» розділити на 4 частини і записати за таким зразком:

1. Що Вам відомо про сутність педагогічної взаємодії з інших дисциплін? 2. Якими вміння і навичками організації оптимальної взаємодії Ви володієте? 3. Оцініть Ваш рівень сформованості педагогічної майстерності в контексті організації педагогічної взаємодії (за 10-бальною оцінкою)	1. Які вміння і навички організації оптимальної педагогічної взаємодії Ви засвоїли самостійно на основі власного життєвого досвіду, педагогічної практики, спостереження за педагогічними діями вчителів молодших класів, викладачів, одногрупників у змодельованих ситуаціях? 2. Які з окреслених дій вважаєте ознакою педагогічної майстерності?
1. Які аспекти педагогічної взаємодії залишаються для Вас невідомими , що прагнете вивчити, зрозуміти? 2. З чим пов'яжете свої очікування у напрямі опанування основами педагогічної майстерності в аспекті педагогічної взаємодії? 3. Окресліть перспективи особистісного розвитку в напрямі розширення багажу знань, умінь і навичок з організації оптимальної педагогічної взаємодії у молодших класах.	Ідеї, плани, проекти , які виникатимуть в ході роботи з трьома попередніми розділами, в процесі їх співставлення і роздумів з приводу формування майстерної організації педагогічної взаємодії в молодших класах.

Результат: акцентуація уваги студентів на конкретизації когнітивної бази з основ педагогічної майстерності (в контексті педагогічної взаємодії), яка сформувалася у майбутніх учителів під час вивчення психолого-педагогічних дисциплін (шляхом реалізації інтеграційних процесів), та визначення ціннісних орієнтацій для професійного становлення і зростання у напрямі майстерної організації педагогічної взаємодії в молодших класах.

Вправа №2 «Мозковий штурм» (5-7 хв.).

Завдання: конкретизувати сутність педагогічної взаємодії, використовуючи знання з психології, соціальної психології, та головні механізми формування міжособистісного простору взаємодії на рівні «вчитель – учень».

Результат: 1. Розкриття сутності педагогічної взаємодії як узгодженої діяльності, спрямованої на досягнення спільних цілей, на розв'язання учасниками педагогічного процесу значущих для них проблем чи завдань.
2. Формування когнітивного компоненту основ педагогічної майстерності студентів з визначення сутності педагогічної взаємодії та спілкування.
3. Визначення головних механізмів формування міжособистісного простору взаємодії:

- *взаєморозуміння* – формування спільного поля партнерів, що об'єднує їхні інтереси, дає змогу подібно розглядати проблеми в конкретній ситуації;
- *координація* – погодженість, єдність дій, зусиль;
- *узгодження* – формування спільної мети, намірів, мотивації спілкування партнерів.

Водночас студенти визначали одну з найважливіших ознак педагогічної взаємодії – *спілкування* як процесу взаємодії між учасниками педагогічного середовища, що полягає в обміні інформацією пізнавального чи емоційно-оцінного характеру; є специфічною формою взаємодії і взаємовпливу суб'єктів, що породжена потребами обоюдної діяльності.

Вправа № 3 «Інтелектуальна гойдалка» (10 хв.).

Завдання: Студенти групуються у дві команди і по чергово озвучують поняття, пов'язані з процесом спілкування у педагогічній взаємодії, які записуються у зошитах і на дошці у дві колонки (педагогічне спілкування, професійне педагогічне спілкування, непрофесійне педагогічне спілкування, комунікація, стилі спілкування, рівні педагогічного спілкування; вербальне і невербальне спілкування; критерії, структура, функції, стилі, бар'єри педагогічного спілкування; мовлення та ін.).

Результат: окреслення поняттєво-термінологічного поля, що характеризує всі аспекти педагогічної взаємодії.

Завдання для самостійної роботи: конкретизувати сутність зазначених понять, оформивши їх на зразок «Довідника педагогічної майстерності» у своїх «Зошитах професійного становлення», що сприяло особистісному зростанню майбутніх учителів початкових класів.

Вправа № 4 «МікрОВикладання» (20-25 хв.)

Завдання: Проведіть 1-хвилинний фрагмент уроку з будь-якого предмету для початкових класів для демонстрації ситуації створення різних зразків педагогічної взаємодії з ознаками професійного і непрофесійного спілкування:

1) продемонструвати власну модель педагогічної взаємодії з ознаками професійного чи непрофесійного спілкування;

2) у той час, коли один студент виконує роль учителя інші – роль експертів і заповнюють табличку «Плюс і мінус», в якій зазначити позитивні і негативні ознаки педагогічної взаємодії, які були найбільш чітко виражені у презентованих зразках.

Результат: Вправа «МікрОВикладання» аналізується за такими критеріями:

- чіткість постановки завдання перед молодшими школярами з урахуванням вікових особливостей учнів I-IV класів щодо вивчення нового матеріалу;

- чіткість мотивації та аргументації необхідності вивчення теми;

- чіткість визначення основної тези теми заняття;
- дотримання основної думки впродовж викладення матеріалу теми;
- доцільність і вагомість аргументів, підібраних на доказ теми;
- ефективність обраного способу доведення;
- чіткість сформульованих висновків.

Вправа № 5 «Професійно – не професійно» (10 хв.)

Завдання: Визначити ознаки професійного і не професійного педагогічного спілкування у таблиці:

Ознаки професійного і непрофесійного спілкування

Професійне педагогічне спілкування	Непрофесійне педагогічне спілкування
<ul style="list-style-type: none"> - здатність сприймати, розуміти, передавати зміст думок, почуттів, прагнень в процесі навчання і виховання; - постійно відчувати і підтримувати зворотний зв'язок у спілкуванні; - знаходити відповідні комунікативні засоби, які б відповідали змісту спілкування, обставинам, в яких воно відбувається, та індивідуальним властивостям учнів; - 	<ul style="list-style-type: none"> - породжує в учнів страх перед учителем, невпевненість у собі, відчуженість, стійке негативне ставлення до вчителя, недовіру до нього; - зумовлює зниження працездатності та виникнення почуття пригніченості від вивчення навчального предмета; - порушує динаміку мовлення учнів; - спричиняє небажання вчитися, думати і діяти самостійно; - .....

Результат: аналіз ознак професійного і не професійного педагогічного спілкування

Вправа № 6 (25 хв.).

Завдання: Створити 5 малих груп. Кожній групі розробити і змодельовали проблемну ситуацію педагогічної взаємодії тривалістю 2-3 хв., яка була б демонстрацією майстерності вчителя у таких напрямках:

- сприяти концентрації уваги молодших школярів;
- активізувати учнів до навчання;
- спонукати учнів до групової роботи в класі;
- розробити варіанти взаємодії з учнями з низьким та високим рівнем успішності в навчанні.

Сформулювати педагогічну задачу. Студенти, які спостерігають за розвитком педагогічної ситуації, озвучують варіанти її вирішення. На обговорення однієї педагогічної ситуації – 2-3 хв.

Самоаналіз: аргументовано дати відповіді на такі питання:

1. Що для Вас було найскладнішим у процесі організації педагогічної взаємодії?
2. Які зовнішні ознаки учнів слугують вчителю за орієнтир для педагогічних висновків про ефективність організованої педагогічної взаємодії?
3. Ваша самооцінка вияву педагогічної майстерності у запропонованій ситуації.
4. Оцінка експертів (інших студентів) вияву педагогічної майстерності студентом, який виконував роль вчителя.
5. Чи співпадає Ваша і експертна оцінка, якщо – ні, то чому?
6. Визначити Ваші акмеологічні вершини для професійного становлення у напрямі майстерної організації педагогічної взаємодії у початкових класах.

Завдання для самостійної роботи: підготувати фрагмент уроку перевірки знань учнів у формі бесіди для заняття № 2.

Заняття № 2. Майстерність педагогічного спілкування

Вправа №1 «Словесний художник» (25-30 хв.), призначена для мотивації студентів до вдосконалення педагогічної майстерності у спілкуванні на уроці в початкових класах.

Завдання: Продемонструвати вміння передавати нову інформацію доступно, повно, чітко, зрозуміло, щоб слухачі змогли якнайповніше її відтворити.

Матеріали: два аркуші паперу: один чистий, а на другому – намальований дитячий малюнок, що відображає кілька предметів з багатьма елементами (будинок, дерева, річка, квіти, сонце, хмари, птахи та ін.), кольорові олівці чи фломастери.

Інструкція: 8-10 студентів з групи виходять за двері і заходять по черзі для участі в експерименті. Викладач запрошує першого студента і пояснює йому зміст малюнка, якого той не бачить, водночас демонструючи цей малюнок всім іншим студентам, які присутні в аудиторії. Після завершення розповіді малюнок відкладається і перший студент переповідає інформацію, яку почув від викладача, другому учаснику, котрий заходить в аудиторію. Другий студент передає інформацію, яку почув, третьому, третій – четвертому і т.д. Експеримент триває, поки останній учасник, почувши розповідь від свого попередника, отримує завдання: відобразити почуте на чистому аркуші у вигляді дитячого малюнка.

Після порівняння першого і другого малюнків студенти узагальнити, хто з учасників найбільш достовірно, доступно, зрозуміло й у повному об'ємі передав інформацію, тобто виявив уміннями донести до співрозмовника необхідну суть свого монологу.

Результат: зробити узагальнення:

- 1) хто з учасників виявив найбільшу майстерність у монологічному спілкуванні?
- 2) яка з розповідей краще запам'яталася і чому (емоційна, супроводжувалась збудженням уяви, мальовнича тощо)?

Вправа № 2 «Фарби мови», яку студенти можуть взяти за основу в роботі з молодшими школярами.

Інструкція: Письменника іноді називають художником слова. Доведіть слушність цієї тези, використовуючи мовні фарби у тексті «Ранок школяра Петра Недбайленка»: Зранку Петрик іде до школи. Настрій поганий. Раптом, побачивши свого товариша Юрка Сіренка, зайшов до класу, кинув портфель і підійшов до друга.

Виконуючи вправу, створіть «картинку» власного бачення цієї ситуації, наприклад: «Петрик повільно йде до школи, ледь волочачи ноги. Може портфель важкий, наче туди цегли накидали, а може на душі тоскно, бо не вивчив вірша, а вчителька обов'язково запитає і буде чергова двійка. Та

тільки побачив товариша – Юрка Сіренка, відразу ж забув за всі негаразди. Він з усієї сили відчинив двері, що ті аж гепнули об стіну. З натхненням прокрокував, втискуючи черевиками грудки чорної землі у щойно вимиту підлогу. Зайшов до класу і з порогу шпурнув свій нещасний портфель у протилежний куток класу. Загубивши на льоту гумку, ручку та олівці, портфель гучно приземлився на підлогу біля останньої парти третього ряду. Тут саме і було його, портфелеве помешкання. Ох, що б ми почули, якби цей бідолаха заговорив!!! А Петько вже стояв біля свого товариша і показував йому свої нові магнітики». Для учнів учитель може задати запитання: «Чи однакові картинки виникли у твоїй уяві під час читання?».

Завдання: визначити і охарактеризувати оптимальні засоби й етапи педагогічного спілкування на уроці під час монологу вчителя та діалогу на рівні «вчитель – учень».

Вправа №3. «Етапи педагогічного спілкування» відобразити в табл.

Характеристика етапів педагогічного спілкування

Етап педагогічного спілкування	Характеристика
Прогностичний	Моделювання майбутнього спілкування: прогнозування змісту, структури і засобів спілкування
Комунікативний	Організація «комунікативної атаки»: завоювання ініціативи, встановлення емоційного контакту, оволодіння увагою учнів, мобілізування їх до активного сприйняття
Управлінський	Свідома і цілеспрямована організація взаємодії з корегуванням процесу спілкування відповідно до його мети і завдань
Заключний	Самоаналіз учителем перебігу спілкування, порівняння його результатів з поставленою метою, внесення відповідних коректив і модель майбутнього спілкування

Вправа № 4: «Монолог як прихований діалог» (3 хв.) спрямована на формування у студентів умінь будувати монологічний виклад нового матеріалу з використанням діалогічної взаємодії.

Мета: Сформувати навички організації діялогічної взаємодії на уроці під час вивчення нового матеріалу.

Інструкція: У малих групах (3 студенти) скласти зразки пояснення нового матеріалу в I-III класах з певних предметів (за вибором викладача). Монолог вчителя необхідно спроводжувати питаннями, які спонукатимуть учнів до діалогічної взаємодії. Представник кожної групи демонструє фрагмент уроку, задіюючи всіх студентів у ролі учнів.

Результат: Виконання цієї вправи оцінюється за такими критеріями: кількість і доречність запитань, якими вчитель супроводжував свою розповідь, доцільність їх використання, мотивованість активності учнів поставленими запитаннями до діалогічної взаємодії у презентованій педагогічній ситуації.

Вправа №5. «Організація комунікативної розминки на уроці»

Завдання: Розробити фрагменту уроку (відповідно до спеціальності) з організації активної взаємодії в мікрогрупах. У ході розробки авторських вправ враховувати знання загальних психологічних особливостей молодших школярів, які в цьому віці спрямовані на інтелектуальні заняття; у них провідною діяльністю стає досягнення знань; зростає здатність до логічного мислення до спілкування з ровесниками у відповідності до встановлених правил. Зауважити, що для деяких першокласників мотиви учіння пов'язані з привабливістю самого шкільного навчання, його атрибутами.

Мета виконання вправи: сформувати банк інтерактивних вправ для оптимальної організації групової роботи молодших школярів.

Інструкція: Розробити і презентувати вправу на 2-3 хв., яку можна використовувати в початках класів. У розробці кожної вправи відобразити чітку інструкцію, відзначити мету та очікувані результати.

Наприклад:

Вправа 1. Для пізнання законів діалектики у простій формі учням третього класу пропонується побачити і відзначити протиріччя у предметах, явищах. Клас поділяється на дві команди «Добре» і «Погано» й учні аналізують слово «дощ».

Добре, що пішов дощ. Це означає прихід весни.

Погано, що він холодний.

Добре, що дощ змиває пил з вулиць.

Погано, що розмокне земля.

Добре, що почне зеленіти травичка.

Погано, що не йдеш на прогулянку і т.д.

Вправа 2. «Навпаки». Учні працюють в парах. Називають слова : явища, дії, предмети, їх ознаки, протилежні за значенням (антонімічні пари). Наприклад: глибоко – мілко; ніч – день; купатися – загоряти; білий – чорний тощо.

Вправа 3. «Снігова грудка». Учні всього класу по черзі, як під час гри у будівництво снігової фортеці, створюють загальний сюжет оповідання. Перший учасник озвучує якусь фразу, другий повторює її і продовжує розповідь, доповнюючи новим реченням, третій переказує почуте і також висловлює свою думку. Важливо, щоб «снігова грудка» – оповідання – не розсипалась, була міцною, тобто містила цікаві логічно пов'язані події.

Результат: На основі презентацій, з підготовлених кожним студентом вправ, скласти збірку завдань для організації групової роботи з молодшими школярами. У ході колективного аналізу уточнити, скорегувати, удосконалити запропоновані завдання, щоб визначити оптимальний варіант організації взаємодії між учнями в процесі групової роботи.

Вправа № 6. «Якості вчителя для успішного педагогічного спілкування» з визначенням власного рівня їх сформованості

Завдання: Для конкретизації та самооцінки на основі аналізу вже проведених вправ заповнити таблицю:

Якості вчителя для успішного педагогічного спілкування

Якості	Самооцінка
<i>Спрямованість на учня</i> , вміння враховувати індивідуальну своєрідність кожного школяра і на цій основі здійснювати вибір відповідних способів взаємодії	
<i>Самодостатній обсяг уваги</i> , вміння її розподіляти, її висока стійкість	
<i>Спостережливість</i> стосовно інших людей: здатність фіксувати найменші	

зміни в зовнішній поведінці, виявляти зміни в настрої тощо	
<i>Пам'ять</i> на імена, обличчя, особливості емоційних реакцій	
<i>Інтуїція</i> , що дає змогу зрозуміти особливості, які характеризують особистість іншої людини шляхом безпосереднього спостереження	
<i>Уява</i> , вміння поставити себе на місце співбесідника, здатність поникнути в його внутрішній світ, подивитися на оточення його очима	
<i>Вихованість емоційної сфери</i> , вміння співчувати іншим людям: відчувати чужий біль як свій, чужі позитивні чи негативні переживання	
Вміння вибирати стосовно іншої людини найбільш <i>адекватні способи поведінки</i> ; творчий підхід до вибору засобів впливу на інших.	
Інші якості...	

Результат: рефлексія, оцінка і самооцінка результативності роботи майбутніх учителів початкових класів у напрямі опанування основ майстерності педагогічного спілкування.

Узагальнюючий висновок: окреслити основні критерії педагогічного спілкування, за якими можна визначати сформованість педагогічної майстерності:

- визнання рівності особистісних позицій, відкритість та довіра між учасниками педагогічної взаємодії (переваги активної ролі, реальної участі учня у навчально-виховному процесі);

- зосередженість вчителя на учневі шляхом використання прийому «власного імені», підбадьорювання, заохочення, розуміння; приховування негативних емоцій; переконання учнів з метою формування у них віри у свої сили; терпляче вислуховування учня, що дає змогу задовольнити потребу у самовираженні, формує позитивне ставлення до вчителя;

- персоніфікована манера висловлювання (подання інформації від першої особи – «Я вважаю...»); звертання до особистого досвіду);

- поліфонія взаємодії (забезпечує кожному учаснику комунікації можливість викласти свою позицію; пошук рішень у процесі взаємодії з урахуванням думок кожного учасника; реалізується у формі розвивальної допомоги, надаючи яку вчитель не прагне вирішити проблем учня, а розкриває перед ним простір для застосування зусиль, праці душі);

- двоплановість позицій педагога у спілкуванні (вчитель веде діалог не лише з учнем, а й з собою; беручи участь у взаємодії, він одночасно аналізує ефективність втілення свого задуму) тощо.

Завдання для самостійної роботи над проблемами майстерності у педагогічному спілкуванні (з метою особистісного становлення як вчителя-майстра): визначити і записати у таблиці бар'єри та шляхи їх подолання у спілкуванні вчителя з молодшими школярами за таким зразком:

Бар'єри педагогічного спілкування

Бар'єри	Інтерпретація	Нейтралізування	Самооцінка
Соціальні	Зумовлені переважанням рольової позиції вчителя, який навмисно демонструє свою перевагу над учнем і свій соціальний статус	Не протиставляти себе учням, не нав'язувати свої позиції, а радити	
Фізичні	...	...	
Смислові	...	...	
Естетичні	...	...	
Емоційні	...	...	
Вікові	...	...	
Ситуативні	...	...	
Психологічні	...	...	
Інші ...	...	...	

Заняття № 3. Формування майстерності мовлення та комунікативної поведінки педагога

Вправа № 1 (5 хв.) «Термінологічний діалог»

Завдання: Студенти створюють дві групи і по черзі для встановлення рівня теоретичної готовності до формування майстерності комунікативної поведінки конкретизують сутність засадничих понять для цієї теми, отримуючи за правильну відповідь картку:

Мова — це ...

Мовлення — це ...

Мовленнєва діяльність — це ...

Спілкування — це ....

Діалог — це ...

Полілог – це ...

Монолог – це ...

Усне мовлення – це...

Культура мовлення – це ...

Логічність – це мовлення, що забезпечує ...

Теза висловлювання – це...

Дискусія – це ...

Техніка мовлення – це...

Дихання – це...

Види дихання:

Типи дихання:

Відділи голосового апарату:

Сила голосу (дзвінкість) — це ...

Зібраність звучання – це ...

Політність звуку — це ...

Тембр голосу — це ...

Діапазон — це ...

Гнучкість голосу — це ...

Витривалість — це ...

Роль техніки мовлення:

Вправа № 2. «Оцінювання комунікативних та організаторських здібностей майбутнього вчителя»

Тест «Оцінювання комунікативних і організаційних здібностей майбутнього вчителя»

Інструкція: на пропновані нижче питання дайте відповідь «так» або «ні»

1. Чи багато у вас друзів, з якими ви постійно спілкуєтеся?
2. Чи часто вам вдається схилити більшість своїх однолітків до вашої думки?
3. Чи довго ви пам'ятаєте завданої вам кривди?
4. Чи важко вам орієнтуватися в критичній ситуації?

5. Чи прагнете ви до знайомства з різними людьми?
6. Чи подобається вам виконувати громадську роботу?
7. Чи правильно, що вам приємніше і простіше проводити час із книгами, ніж з людьми?
8. Чи легко ви відступаєтесь від задуманного, якщо на шляху з'являються перешкоди?
9. Чи легко ви налагоджуєте контакт із дітьми?
10. Чи любите ви вигадувати й організовувати зі своїми товаришами різні ігри і розваги?
11. Чи важко ви при звичаєтеся до нової для себе компанії?
12. Чи часто ви відкладаєте справи на завтра, хоча могли б зробити їх сьогодні?
13. Чи легко вам вдається встановити контакт з незнайомими людьми?
14. Чи прагнете ви до того, щоб ваші товариші діяли відповідно до вашої думки?
15. Чи важко вам звикати до нового колективу?
16. Чи правда, що у вас не буває конфліктів із товаришами через невиконання ними своїх обов'язків, зобов'язань, обіцянок?
17. Чи прагнете ви, якщо випадає нагода, познайомитися і поговорити із новою людиною?
18. Чи часто у вирішенні важливих справ ви берете ініціативу на себе?
19. Чи дратують вас навколишні і чи маєте бажання побути на самоті?
20. Чи правда, що ви зазвичай погано орієнтуєтесь в незнайомих для вас обставинах?
21. Чи подобається вам постійно перебувати серед людей?
22. Чи виникає у вас роздратування, якщо вам не вдається закінчити почату справу?

23. Чи відчуваєте ви утруднення або сором'язливість, якщо доводиться виявляти ініціативу, щоб познайомитися з новою людиною?
24. Чи стомлюєтеся ви від частого спілкування з товаришами?
25. Чи приносить вам задоволення участь у колективних іграх?
26. Чи проявляєте ви ініціативу під час розв'язання питань, які зачіпають інтереси ваших товаришів?
27. Чи почуваетесь ви невпевнено серед людей, яких ви погано знаєте?
28. Чи правда, що ви рідко прагнете довести свою правоту?
29. Чи вважаєте ви, що вам досить легко пожвавити чужу компанію?
30. Чи берете ви участь у сільській роботі в університеті?
31. Чи прагнете ви обмежити коло своїх знайомих невеликою кількістю людей?
32. Чи правда, що ви не прагнете обстоювати всю думку або рішення, якщо на них не відразу пристали ваші товариші?
33. Чи почуваетесь ви невимушено, потрапивши в незнайому вам компанію?
34. Чи охоче ви беретеся до організації різних заходів для своїх товаришів?
35. Чи правда, що ви не почуваетесь досить упевнено і спокійно, коли доводиться говорити що-небудь великій групі людей?
36. Чи часто ви спізнюєтеся на заняття?
37. Чи правда, що у вас багато друзів?
38. Чи часто ви опиняєтеся в центрі уваги своїх товаришів?
39. Чи часто ви бентежитесь, соромитесь під час спілкування з чужими людьми?
40. Чи правда, що ви не дуже впевнено почуваетесь в оточенні великої групи своїх товаришів?

Опрацювання результатів.

Якщо ви дали відповіді:

- «так» на питання 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37,
- «ні» – на питання 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39

і в сумі вийшло понад 10, це свідчить про гарні комунікативні вміння.

Якщо ви дали відповіді:

- «так» на питання 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38,
- «ні» – на питання 4, 8, 12, 16, 29, 24, 28, 32, 36, 40

і в сумі вийшло понад 10, то це свідчить про хороші організаторські здібності.

Установити напрями самовдосконалення у формуванні майстерності в комунікативній поведінці вчителя.

Вправа № 3. «Круглий стіл» (30 хв.)

Завдання: На основі актуалізації основних аспектів педагогічного спілкування скласти «Основні заповіді мовлення та комунікативної поведінки вчителя».

Мета: узагальнення і конкретизація основних вимог і правил мовлення та техніки контактної взаємодії комунікативної поведінки вчителя початкових класів.

Інструкція: Студенти об'єднуються в 4 робочі групи, кожна з яких створює сукупність засадничих правил, які є обов'язковими (як заповіді) для організації оптимального комунікативного середовища у початкових класах. По черзі представник від кожної групи озвучує одну з таких заповідей. Якщо студенти інших робочих груп погоджуються із сутністю наведеного правила, доповнюють і корегують формулювання, то остаточний варіант всі учасники обговорення записують у своїх «Зошитах професійного становлення» в окремий підрозділ з назвою «Основні заповіді мовлення та комунікативної поведінки вчителя».

Вправа № 3 «Самокритичний аналіз».

Завдання: Ідентифікувати власний рівень комунікативних умінь з окресленими заповідями і здійснити самооцінку таких комунікативних умінь:

- правильно й точно формулювати питання і судження;
- грамотно висловлювати й обґрунтовувати власну точку зору;
- знаходити вірний тон розмови з однокласниками, дітьми, викладачами;
- вислуховувати співрозмовника, не перебиваючи його;
- не наполягати, якщо не впевнені у власній точці зору;
- висловлювати своє схвалення самостійності, оригінальності думки, роздумів учнів тощо.

Результат: Самооцінка комунікативних умінь як прояву педагогічної майстерності майбутніх учителів початкових класів.

Вправа № 4 «Моделі техніки мовлення» (30 хв.).

Завдання: Відтворити основні моделі техніки мовлення вчителя й охарактеризувати переваги і недоліки запропонованих зразків. Виявити практичну готовність використовувати знання, вміння та комунікативні якості професійного мовлення вчителя на прикладах змодельованих педагогічних ситуацій.

Інструкція: Студенти створюють малі групи з трьох осіб, кожна з яких готує для показу змодельовану ситуацію мовлення вчителя початкових класів, у якій основна увага зосереджується на таких аспектах мовлення, як швидкість, гнучкість, артикуляція, висота голосу, режим (течія) мовлення та ін. Один студент демонструє за 1 хв. зразок певного аспекту мовлення вчителя; другий – акцентує увагу на позитивних сторонах запропонованої моделі мовлення педагога; третій – визначає основні недоліки презентованої моделі мовленнєвого процесу.

У ході групового обговорення запропонованих моделей усіма студентами створити **таблицю «Моделі техніки мовлення вчителя початкових класів»** за таким прикладом:

Характеристики моделей техніки мовлення вчителя початкових класів

Ознака мовлення	Характеристика	Позитив	Негатив
Швидкість	Жвава манера говорити	- упевненість учителя в собі;	- імпульсивність вчителя; - учні не встигають усвідомити суть розповіді
	Повільна манера	- розсудливість; - поміркованість	- невпевненість учителя в собі
	Помітні коливання у швидкості мовлення	- захоплює увагу учнів своєю непередбачуваністю	- нестача рівноваги, вразливість, легка збудливість учителя
Гучність	Велика	<i>Далі студенти заповнюють самостійно</i>	
	Мала		
	Мінлива		
Артикуляція	Чітка вимова слів		
	Нечітка вимова		
Висота голосу	Фальцет		
	Грудний голос		
	Високий, пронизливий		
	Низький		
Режим (течія) мовлення	Ритмічне мовлення		
	Строго циклічне		
	Плавно-текуча манера мовлення		

Результат: Узагальнюючи результати заповнення таблиці студенти визначали основні недоліки артикулювання та вимови у мовленні вчителя початкових класів, їх причини та шляхи усунення.

Конкретизували, що формуванню техніки мовлення допоможуть наступні методичні прийоми, які дозволять проводити тренування самостійно:

- контроль за активним змішаним діафрагмально-реберним диханням;
- контроль фонаційного дихання, зняття напруги з м'язів гортані та плечевого поясу;
- уміння «фокусувати» звук на кінчиках губ;
- навички розвитку звуковисотного діапазону, який виключає звуковий монотон; мова на змішаному регістрі; рівномірне, гармонійне звучання при активному посиленні звука.

З цією метою апробувати **Практичні вправи для функціонування кожного з відділів мовленнєвого апарату:**

1. Вправи на розвиток фонаційного дихання (тренування змішаного, діафрагмально-реберного типу дихання; розвиток активного фонаційного дихання; тренування розподілу видиху; на добір дихання).

Є спеціальні вправи, виконання яких дає вчителям змогу навчитися в процесі мовлення свідомо керувати діафрагмою. Спочатку ці вправи рекомендовано виконувати лежачи на спині: одну руку покласти на попереk, другу – на верхню передню стінку живота (для контролю). Після спокійного вдиху промовити «о—о—о—х—х—х—х» або «а—а—а—х—х—х», пропустивши струмінь видихуваного повітря через ротову порожнину, а після короткої паузи зробити глибокий вдих через ніс; при цьому сконцентрувати увагу на передній стінці живота. Такі вправи бажано проводити протягом 5—7 днів. За цей проміжок часу можна навчитися свідомо керувати діафрагмою лежачи, а потім таким же чином, і у вертикальному положенні.

Фонологи з метою тренування видихувальної мускулатури рекомендують видихати повітря через звужений отвір губ. Енергійному диханню сприяє і дмухання на уявне полум'я свічки в такий спосіб, щоб полум'я «лягло» і до кінця видиху перебувало в такому стані. Після виконання цих вправ протягом кількох днів можна переходити до тренування поштовхоподібних видихів, наприклад, імітувати процес гасіння полум'я уявної свічки з повторенням звуків «фу — фу — фу». Такі вправи дають змогу відчувати напруженість діафрагми і видихувальної мускулатури.

2. Вправи на тренування мовленнєвого голосу, для розвитку його динамічного діапазону, помітності звука, витривалості та адаптивності звучання

Вправи для розвитку голосу. Перший етап роботи над голосом – звільнення фонаційних шляхів, створення якнайкращих умов для вільного звучання. Для цього необхідно зняти зайву напругу в області гортані і плечового поясу.

Після цього можна переходити до другого етапу – відшукування під нашаруваннями звичок свого природного голосу того звучання, яке виникає легко, вільно, без усяких м'язових зусиль і є для нас максимально органічним.

1. «Радіограма». Спробуйте передати азбукою Морзе потрібний сигнал. Хай він звучить, як зумер: «ммам-мам-мам-мам, мам-ммамм». Трохи відкривайте губи на звуці «а» і стежте, щоб він звучав коротко. Знову пошліть радіограму, тільки тепер уже користуючись всіма голосними основного ряду, розташованими в наступному порядку: *a, e, o, y, u, i*. Повторюйте багато разів свій виклик: «ммомм, ммумм, ммимм, ммімм».

2. «Строкатість голосних». У цій вправі нас може підстерігати одна серйозна небезпека. У тренінг введені явні звуки. Вони діляться по місцю утворення на голосні переднього, середнього і заднього рядів. Через це кожна з них може зазвучати, в різних місцях нашого мовного апарату: одна – біля зубів (передня позиція), друга – в куполі твердого піднебіння (середня позиція), третя – в гортані (задня позиція). В цьому випадку виникає так звана строкатість голосних. Щоб не виникло такої непривабливої картини, необхідно навчитися збирати ці голосні в одну крапку, ніби фокусуючи їх на кінчиках губ. Цьому допоможе ряд спеціальних вправ.

3. «Перекличка в лісі». Покличте друзів, які знаходяться неподалік: «Аа - аааа – аууу». Хай голос звучить неголосно, без жодної напруги, нагадуючи віддалену луну. Стежте за тим, щоб звуки **a** і **y** виникали не в порожнині рота, а на самому кінчику губ. Ніхто не відгукнувся. Покличте трохи активніше: «Еее - ее – ейей». Знову нікого. Кличте їх ще голосніше: «Ого - го – гоо». Не дозволяйте голосним змінювати позицію, завалюватися назад, не допускайте придиху, горлового звуку, пам'ятайте, що всі звуки беруть початок на самих кінчиках губ, а не в гортані.

4. Вправа на вимову тексту складами.

Який-небудь текст, переважно ритмічний, повільно вимовляти на одній висоті окремими складами. Наприклад:

Ой-хме-лю, мій-хме-лю,
Хме-лю зе-ле-нень-кий,
Де ж ти хме-лю зи-му зи-му-вав
Що й не, що й не роз-ви-вав-ся.

5. Вправи на вимову тексту словами.

Вимовляти текст на одній висоті окремими словами:

Вітре буйний, вітре буйний!

Ти з морем говориш.

Збуди його, заграй ти з ним,

Спитай синє море.

Воно знає, де мій милий,

Бо його носило,

Воно скаже, синє море,

Де його поділо.

(Т. Шевченко, «Думка»).

3. Вправи для розвитку звуковисотного діапазону голосу

Основним матеріалом виразного звучання голосу служить його звуковисотний діапазон. Діапазон голосу – не природжена властивість людини, його можна розвивати вправами. Робити їх слід дуже обережно. Не слід прагнути досягати граничної висоти звуку. Треба зупинятися перш, ніж виникає голосова напруга. Не потрібно весь час йти вгору по діапазону, час від часу необхідно робити невеликі пониження, після чого знову можна продовжувати голосовий підйом.

1. «Аквалангіст». Перш ніж починати читати віршований текст, перевірте, чи не напружені у вас руки, шия. Читайте, про себе, уявляючи, що ви сидите в літаку, який стрімко піднімається вгору, ви дивитеся з ілюмінатора на землю і вас охоплює радісне відчуття польоту. Голос ваш поступово підвищується, але не посилюється, а стає дзвінким, легшим, мелодійнішим. Підвищуйте звук від рядка до рядка поступово, по півтонах, не прагніть неодмінно «забратися» на самий верх, відступайте трохи назад і

потім продовжуйте підвищення. Плечі і руки опущені, грудна клітка розгорнена, спина випрямлена.

Щоб володіти грудним регістром

Корисно стати аквалангістом.

Я опускаюся нижче, нижче

А дно морське все ближче, ближче.

Хоч опустився я глибоко,

Не бачить світла моє око,

Та голос мій дзвінкий, гучний

Лунає на багато миль.

Щоб володіти грудним регістром

Корисно бути аквалангістом.

4. Вправи на відпрацювання чіткої вимови голосних і приголосних звуків. Читання скоромовок та чистомовок з наступним комплексним аналізом якостей вимовляння звуків.

Мовленнєва гімнастика має на меті збереження і профілактику мовленнєвого голосу, сприяє систематичному вдосконаленню мовленнєвого апарату і підтримці працездатності та постійної готовності всіх органів, що беруть безпосередню участь в мовленнєвому акті.

Для губ і язика

1) Кілька разів зробіть рух губами, як при вимовлянні звуків, змінюючи різні положення — губи зімкнуті, «трубочкою», «п'ятачком», обертання губ в положенні «п'ятачок» вгору, вниз, управо, вліво.

2) Язиком доторкнутися до зубів – до альвеол – до гортані.

3) Язиком торкнутися внутрішньої сторони щоки: правої – лівої.

4) Язиком «розсунути» стиснуті зуби, різко «викинути» язик; розслабити, різко «ковтнути» язик.

5) Язиком торкнутися кінчика носа, потім – підборіддя.

6) Губу нижню «почухати» верхньою щелепою, верхню губу «почухати» нижньою щелепою.

7) Губи розтягуються, ніби вимовляючи звук «і»; губи витягуються вперед, ніби вимовляючи звук «у».

8) Скоромовки. Намагайтеся у вільний час чітко повторювати скоромовки, в яких використовуються різні за творенням звуки.

Бурі бобри брід перебрели, забули бобри забрати торби.

Жовте жито жук жував і з Женею жартував,

жартом-жартом – і у Жені жвавий жук живе у жмені.

Коза у лузі – лоза у тузі, бери лозу – жени козу.

Ходить квочка коло кілочка, водить діток коло квіток.

Горобець, горобеня галушок везуть горня;

Горобчиха – горошину, кличуть гуску на гостину.

Наш садівник розсадівникувався.

В домі Діми дим. Ой, ходім туди, ходім рятувати Дімин дім.

Всім подобається це куце цуценя.

Був собі цебер, та й переполуцебрився на полуцебреньята.

Летів перепел перед перепелицею, перед перепелятами.

Ворона проворонила вороненя.

Чапля чахла, чапля сохла, чапля здохла.

Морква мокра, мокра морква.

Карл у Клари украв корали, а Клара у Карла украла кларнет.

В ямі не спиться вусатому сому; сому вусатому сумно самому.

Хитру сороку спіймати морока, а на сорок сорок сорок морок.

Фундамент вифундаментувати, перефундаментувати.

Довбе дятел дуб дуплавий.

Серед корчів корч найкорчакуватіший.

Прецедент з претендентом.

Костянтин констатував.

Рододендрон з дендрарія.

Завдання для самостійної роботи: У «Зошиті професійного становлення» записали зміст практичних вправ, апробація яких проводилась

на занятті, і вказати основні правила їх виконання:

- займатися необхідно не менше двох разів на день: рухові і голосові вправи включаються в комплекс щоденної оздоровчої гімнастики;

- у перші тижні досить приділяти спеціальному тренуванню голосу і дихання 10-15 хв., а в подальшому в міру засвоєння вправ і збільшення їх кількості, тривалість кожного заняття може зростати;

- до кінця першого року тривалість тренувальної роботи може досягати 30 хв. і більше.

Вправа № 5. «Кольорове мовлення».

Завдання: З метою кращого асоціативного сприйняття моделей техніки мовлення вчителя початкових класів у попередній таблиці кольоровими олівцями підкреслити певні ознаки: світлими – ознаки, які Вам імпонують, темними – які не сприймаються, яскравими – ті ознаки, що викликають насторогу або захоплюють та ін. Таким чином створити картину мовних фарб у мовленні вчителя.

Завданням для самостійної роботи: конкретизувати вимоги до професійного голосу та дикції як елементів педагогічної техніки вчителя початкових класів. Створити зразки оптимальних моделей мовлення вчителя у різних ситуаціях педагогічного спілкування з молодшими школярами.

Заняття № 4. Майстерність розв'язання педагогічного конфлікту

Вправа № 1 «Мозковий штурм».

Завдання. Дайте власне формулювання педагогічного такту. У чому виражається нетактовність учителя? Наведіть приклади. Окреслити характерні ознаки нетактовності вчителя і педагогічний такту.

Результат: уточнення розуміння сутності педагогічного такту.

Вправа № 2. «Розмова по колу».

Завдання: Конкретизувати ознаки комунікативної толерантності вчителя початкових класів. Продемонструвати прийоми сприйнятливості у безконфліктному спілкуванні:

- підтримувати постійний контакт очима;
- не переривати; не давати порад; підбивати підсумок того, що почули;
- робити рефлексивні зауваження, показуючи, що ви почули співрозмовника;
- позбутися перед розмовою таких почуттів, як страх чи роздратування;
- спочатку вислухати і заспокоїти учня, а вже після цього продовжувати спілкування а ін.

Результат: набуття навичок безконфліктного спілкування.

Вправа № 3. «Педагогічний конфлікт».

Завдання: У малих групах (3-4 особи) створити модель ситуації, в основі якої – педагогічний конфлікт, наприклад, критичне зауваження учня на адресу вчителя. Після її демонстрації представники від кожної групи продемонструвати власний варіант виходу з конфлікту, даючи відповідь на запитання: Як би ви відреагували у подібному випадку? Також навести варіанти можливих моделей мовленнєвих реакцій.

Результат: Засвоєння варіантів можливих моделей мовленнєвих реакцій.

Вправа № 4. «Круглий стіл» (25 хв.) на тему «Аналіз педагогічного конфлікту».

Завдання: Висловитися, використовуючи теоретичну підготовку і власне розуміння проблеми з таких питань:

- ознаки зародження конфліктної ситуації, яку можна відчутти в якомусь інциденті, непорозумінні, коли ще немає відкритого протистояння, а відчуються лише невдоволення, нестриманість учнів;
- необхідність реагування вчителя на конфліктну ситуацію, оскільки учні вже усвідомили цю ситуацію як конфлікт, що заважає їм задовольняти власні потреби;
- якщо вчитель не помітить вчасно зміну у ставленні учня, ситуація може набути деструктивного характеру;

- варіанти дій учителя, котрий, усвідомивши, що порушено баланс в інтересах педагога та учнів, повинен проаналізувати випадок, не доводячи його до загострення, до виникнення конфліктної ситуації, коли відбувається зіткнення думок;

- тактика вчителя: здатність побачити «жало конфлікту», усвідомлення сутності причин і прагнення усунути суперечності;

- необхідність вияву педагогічної комунікативної толерантності;

- види, основні критерії і показники толерантності, рівні та правила підвищення комунікативної толерантності вчителя, формули та аксіоми прийняття іншої людини;

- основні ідеї та принципи освітньої стратегії формування толерантності у взаємовідносинах на рівні «вчитель – учень».

Результат: висновки про доцільність використання у молодших класах педагогічних технік переконання і навіювання, що демонструватиме сформованість комунікативної толерантності вчителя.

Вправа № 5. «Модель переконуючого впливу».

Завдання: Створити малі групи з 2-х осіб і продемонструвати заздалегідь підготовлені зразки педагогічних ситуацій, в основі яких процес переконання відображає наявність таких обов'язкових компонентів:

знання + почуття + поведінка

Відобразити модель формування переконань школяра, що є головним завданням виховання дітей у школі і має стати результатом такої педагогічної взаємодії вчителя і учня, при якій вихованець з об'єкту, на який спрямований педагогічний вплив, перетворюється на суб'єкт виховання.

Результат: Ілюстрація формування істинних і хибних переконань у молодших школярів на прикладах, взятих з педагогічної літератури і на власних змодельованих педагогічних ситуаціях.

Вправа № 6. «Вимоги до переконання та умови переконуючого впливу».

Завдання: На основі аналізу роботи своїх однокласників у попередній вправі визначити дотримання ними вимог до переконання як методу комунікативної взаємодії і способу уникнення конфлікту й умов переконуючого впливу.

Заповнити таблицю, в якій чітко окреслити вимоги до переконання та визначити умови переконуючого впливу.

Вимоги до переконання та умови переконуючого впливу

Вимоги до переконання	Умови переконуючого впливу
Відповідність змісту і форми переконання рівню вікового розвитку молодшого школяра	Сила змісту переконуючого впливу
Врахування індивідуальних особливостей вихованця	Врахування особливостей психіки молодшого школяра
Обов'язкове поєднання узагальнюючих положень (принципів і правил) з конкретними фактами і прикладами	Урахування інтелектуально-емоційного та психічного станів об'єкта і суб'єкта переконуючої дії
Обов'язкове використання аналізу фактів поведінки вчителя і учнів	Єдність думки, почуття і вольового стимулювання переконуючого впливу
...	Аргументованість, чітка доказовість висунутих положень
	Переконливість учителя
	Активна взаємодія об'єкта і суб'єкта переконуючої дії
	Відсутність силового тиску з боку вчителя
	Залучення усіх учнів до колективної та самостійної діяльності до переконання вихованців

Вправа № 7. Тест «Чи вмієте ви слухати?» (10 хв.)

Завдання: Позначте ситуації, що викликають у вас незадоволення чи роздратування під час бесіди з будь-якою людиною.

1. Співрозмовник не дає висловитися, постійно мене перериває.
2. Співрозмовник ніколи не дивиться на мене під час розмови.
3. Співрозмовник постійно метушиться: олівець чи папір займають його більше, ніж мої слова.
4. Співрозмовник ніколи не посміхається.

5. Співрозмовник завжди відволікає мене запитаннями і коментарями.
6. Співрозмовник прагне спростувати мої слова.
7. Співрозмовник вкладає в мої слова інший зміст.
8. Співрозмовник відповідає запитанням на мої запитання.
9. Іноді співрозмовник перепитує мене, удаючи, що не розчув.
10. Співрозмовник, не дослухавши до кінця, перебиває мене лише для того, щоб потім погодитися.
11. Співрозмовник під час розмови зосереджено займається стороннім: грається олівцем, протирає окуляри, гортає записник; я впевнений, що він при цьому неуважний.
12. Співрозмовник робить висновки за мене.
13. Співрозмовник завжди намагається вставити слово в мою розповідь.
14. Співрозмовник дивиться на мене, немов би оцінюючи. Це турбує.
15. Співрозмовник дивиться на мене уважно, не кліпаючи.
16. Коли я пропоную що-небудь нове, співрозмовник говорить, що він думає так само.
17. Співрозмовник переграє, показуючи, що цікавиться бесідою, дуже часто киває головою, захоплено скрикує, підтакує тощо.
18. Співрозмовник часто поглядає на годинник під час бесіди.
19. Коли я говорю серйозно, співрозмовник уставляє смішні історії, анекдоти, жарти.
20. Співрозмовник вимагає, щоб усі погоджувалися з ним. Будь-який його вислів завершується питанням: «Ви теж так думаете?» або «Чи не так?».

Результат: Якщо кількість ситуацій, що викликають у вас роздратування чи невдоволення, складає:

- 14-20, то вам необхідно ретельно працювати над собою і вчитися слухати;
- 8-14, то вам властиві деякі недоліки, ви критично ставитися до висловлювань, але вам ще бракує деяких чеснот хорошого співрозмовника; уникайте спішних висновків, не загострюйте увагу на

манері говорити, не прикидайтеся, не шукайте прихованого значення сказаного, не монополізуйте розмову;

- 2-8, то ви хороший співрозмовник, але іноді відмовляєте партнеру в повній увазі. Повторюйте ввічливо його висловлювання. Дайте йому час висловити свою думку повністю, пристосуйте свій темп мислення до його мовлення і можете бути певним, що спілкуватися з вами буде ще приємніше.
- 0-2, то ви чудовий співрозмовник. Ви вмiєте слухати. Вас стиль спілкування може стати прикладом для присутніх.

Заняття № 5. Формування внутрішньої техніки вчителя

Вправа № 1. «Мозковий штурм».

Завдання: Визначити сутність педагогічної техніки – уміння вчителя використовувати власний психофізичний апарат як інструмент виховного впливу – володіння комплексом прийомів, які дають вчителю можливість глибше, яскравіше, талановитіше виявити свою позицію і досягти успіхів у виховній роботі. Уточнити сутність таких понять:

Внутрішня техніка – це ...

Емоційна стабільність – це ...

Саморегуляція – це ...

Психологічне налаштування – це ...

Психологічна гімнастика – це ...

Джерела психологічної гімнастики:

Аутотренінг – це ...

Самонавіювання – це ...

Релаксація – це ...

Бібліотерапія – це ...

Музикотерапія – це ...

Працетерапія – це ...

Імітаційна гра – це ...

Результат: Узагальнення, що поняття «педагогічна техніка» містить дві групи складників: перша пов'язана з умінням педагога керувати своєю поведінкою:

- техніка володіння своїм організмом (мімікою, пантомімікою);
- керування емоціями, настроєм для зняття зайвого психічного напруження, збудження творчого самопочуття;
- опанування умінням соціальної перцепції (техніка керування увагою, увагою);
- техніка мовлення (керування диханням, дикцією, гучністю, темпом мовлення).

Друга група пов'язана з умінням вплинути на особистість і колектив: техніка організації контакту, управління педагогічним спілкуванням; техніка навіювання тощо.

Умовно педагогічну техніку поділяють на зовнішню і внутрішню відповідно до мети її використання. *Внутрішня техніка* – створення внутрішнього переживання особистості, психологічне налаштування вчителя на майбутню діяльність через вплив на розум, волю й почуття. *Зовнішня техніка* – втілення внутрішнього переживання вчителя в його тілесній природі: міміці, голосі, мовленні, рухах, пластиці.

Вправи №2. Для практичного вироблення необхідних умінь внутрішньої техніки.

Завдання: Виконати вправи для опанування технікою саморегуляції психічного та фізичного стану, емоційної стабільності і здатності до керування психологічним самопочуттям.

Вправа 1. На загальне заспокоєння (2 хв.).

Інструкція: Подумки повільно промовляйте такі фрази: *Я цілком спокійний... Мене ніщо не турбує* (згадайте відчуття приємного безтурботного спокою)... *Усі мої м'язи розслаблені...Я цілковито спокійний...*

Вправа 2. Шляхи саморегуляції фізичного та психічного стану (5 хв.)

Інструкція: Учитель почергово називає певні групи м'язів (зверху донизу) й дає завдання: «Зробіть глибокий вдих; вдихаючи повітря, відчуйте надлишкове напруження м'язів... Видихаючи повітря, повністю розслабтеся...». М'язи по черзі розслабляються так:

1. *М'язи чола.* Слід викликати в уяві відчуття легкого вітерця в м'язах чола, відчуття розглажування шкіри в обидва боки від середньої лінії чола.

2. *М'язи очей.* Брови ніби розходяться в сторони, зімкнуті повіки ледь помітно піднімаються догори.

3. *М'язи рота.* Нижня щелепа ніби злегка відвисає, язик в'яло притискається до зубів, обличчя ніби «витагується» донизу.

4. *М'язи шиї.* У момент розслаблення шми голова злегка провисає.

5. *М'язи плечей.* Виникає відчуття «провисання» плечей і т.д.

Вправа 3. Способи психологічного налаштування на діяльність

1. Сформулювати настанову на діяльність, причому не тільки в себе, а й в учнів. З давніх часів кращими способами формування настанови були певні ритуали (ритуал – це умовний рефлекс, пов'язаний із подальшою діяльністю). Воїни, що дружно вигукують вітання своєму вождеві, чи учні, що підводяться, коли вчитель заходить до класу, – усі вони налаштовують на майбутню діяльність. Учителеві корисно розробити свою систему ритуалів. Таким ритуалом може бути і вітання, і перекличка, якщо вона не забирає багато часу, і короткі усні задачі, що задаються періодично, і рефлексія наприкінці заняття.

2. Проведення «розминки» мислення, орієнтованої на вид майбутньої інтелектуальної діяльності («мозковий штурм», «незакінчені речення», «мікрофон», скоромовки тощо). Вони активізують мовно-мисленнєву функцію, знімають емоційне напруження, а також можуть виконувати роль ритуалу готовності.

3. Заздалегідь програти в уяві різні варіанти поведінки (зазначаючи можливі варіанти, як робить диригент перед концертом на репетиції) залежно від того, як поведеться клас.

Учні можуть не включитись у проблему, не захотіти виконувати завдання, не засміятись у відповідь на жарт. Як на це відреагувати, не почавши комплексувати? Це все варто продумати заздалегідь.

4. Допоможе і релаксація, яка допомагає зняти напруження.

Наприклад: «Я запрошую Вас здійснити чарівну подорож до самого себе. Уявіть собі палаючу свічку. Намагайтесь утримувати в пам'яті полум'я запаленої свічки, подумайте про його золотавий колір, про його живе, тепле сяйво. Закрийте очі, уявіть собі полум'я. Подумки перенесіть полум'я до серця. Уявіть, що серце схоже на квітку, яка повільно розкриває свої пелюстки. Уявіть полум'я в самому центрі квітки. Воно зігріває і освітлює Ваше серце. Це світло забирає всі печалі, заміщуючи їх почуттям любові. Ваше серце, подібно до Сонця, випромінює ніжне тепло і їх чудове світло. Це світло позбавляє Вас від поспішних слів, які можуть завдати болю іншим людям. Світло допоможе Вам підібрати добрі та лагідні слова. Уявіть, що світло наповнює Ваші вуха. Все погане, що вони чули, зникає. Світло допоможе Вам чути звідусіль тільки гарне і добре.

Уявіть, що світло наповнює Ваші очі. І все погане, що вони бачили зникає. Світло наповнює вашу голову. І всі погані думки, які завдають вам шкоди, і примушують відчувати себе нещасним, зникають. Світло вносить чисті і добрі думки. Сонце у Вашому серці. Гарячі промінці тягнуться до ваших рук, до самих кінчиків пальців. Світло допоможе вашим рукам виконувати правильні та добрі дії, і Ви зможете допомогти тим, кому потрібна Ваша допомога. Світло любові у Вашому серці надзвичайно сильне, воно бажає поділити цю любов з усім світом.

Відкрийте своє серце та уявіть, що Ви випромінюєте світло, сповнені любові до всіх членів своєї родини. Візьміть їх у свої обійми любові і ніжності. Спробуйте відчувати що любов існує повсюди. Поверніться у кімнату, розплющіть очі, подивіться навкруги. Ви спокійні. Ви знаходитеся у саяві любові, джерело якої в середині Вас».

Результат: Висновки студентів, що вироблення певного синтезу якостей і властивостей особистості дасть змогу впевнено, без зайвого емоційного напруження здійснювати свою професійну діяльність. Здобуті вміння і навички є основою для педагогічного оптимізму; впевненості у собі як в учителі, відсутності страху перед дітьми; умінні володіти собою, відсутності емоційного напруження; наявності вольових якостей (цілеспрямованості, самовладання, рішучості). Усі ці якості характеризують психологічну стійкість у професійній діяльності.

Вправа №3. Конкретизація сутності та можливостей використання прийомів психотерапії.

Завдання: Заповнити таблицю:

Використання прийомів психотерапії

Прийоми	Їхня характеристика	Приклади
Музикотерапії		
Бібліотерапії		
Гуморотерапії		
Працетерапії		
Спортотерапії		
Танцювальної терапії		
Спілкування з природою		

Результат: Узагальнення сутності та можливостей використання прийомів психотерапії.

Вправа № 4. Класифікація видів навіювання

Завдання: Систематизувати за певними ознаками види навіювання, які можуть використовувати вчителі початкових класів у роботі з молодшими школярами та заповнити таблицю:

Класифікація видів навіювання

Ознаки

Джерело впливу

Види навіювання, їхня суть

За цією ознакою виділяють такі види:

- *вплив* чи *дія*, що застосовується іншою людиною;
- *самонавіювання* (індивідуальне саморегулювання, що передбачає навіювання педагогом самому собі певного психічного стану, відношення до інших

Стан суб'єкта	людей, оточуючого середовища) Залежно від цієї ознаки психологи розрізняють: ■ <i>активне</i> навіювання (вчитель навіює собі стан спокою перед уроком; ходячи по класу під час уроку, намагається подолати хвилювання, заспокоїтись); ■ <i>неактивне</i> (таке навіювання простежується у стані сну або під час гіпнозу)
Мета навіювання	За цією ознакою виокремлюють: ■ <i>навмисне</i> навіювання (вчитель, який хвилюється перед уроком, використовуючи різні прийоми, навмисне впливає на свій психічний стан); ■ <i>ненавмисне</i> навіювання (спостерігається тоді, коли вчитель не ставить собі такої мети)
Зміст навіювання	Педагог може досягнути певного психічного стану, використовуючи різні за змістом навіювання: ■ <i>словесне</i> навіювання ("я спокійна", "я впевнений у собі", "мене ніщо не дратує" та ін.); ■ <i>образне</i> навіювання (уявлення про спів птахів у лісі, спокійний плеск хвиль моря тощо)
Результати впливу	За цією ознакою навіювання може бути: <i>позитивним</i> (вчитель звертається до школяра доброзичливо з посмішкою і теплотою в голосі); ■ <i>негативним</i> (учитель звертається до школяра, використовуючи різні репліки, в яких учень відчуває насмішки, погрози, недоброзичливе ставлення до себе)
Спосіб вияву	Залежно від способу вияву навіювання виокремлюють: ■ <i>відкрите</i> навіювання (ціль і форма при такому навіюванні збігаються); ■ <i>закрите</i> (мета навіювання є прихованою)
Спосіб впливу	За способом впливу виділяють: <i>мобілізуючі</i> навіювання (мобілізація до певних дій шляхом навіювання спокою, впевненості у собі, віри у свої сили тощо); <i>наказові</i> або <i>спонукальні</i> (вчитель мисленнєво закликає себе заспокоїтись, не хвилюватися)

Вправа № 5. Вибір оптимальної стратегії організації учнів на початковому етапі уроку.

Завдання: Продемонструйте ситуацію, коли Ви розпочинаєте урок і бачите по реакції учнів, що вони негативно налаштовані стосовно ваших ідей, а, можливо, й щодо Вас. З низки суджень виділіть можливі причини, що

викликають незадоволення ваших слухачів (1). Виокреміть правила, якими слід керуватися, щоб вгамувати пристрасті і привернути до себе увагу аудиторії (2). Виберіть правило, яке Ви вважаєте найважливішим для себе і поясніть його (3).

1. У своєму звертанні до учнів використовуються надто емоційні жаргонні вирази.	1	2
2. Ваш зовнішній вигляд дуже відрізняється від звичайного.		
3. Учні відчували, що Ви ігноруєте зміст заняття, а хочете поговорити на інші теми.		
4. Слід виділити учнів, котрі уважно слухають Вас, і звертатися до них з усмішкою, словом, жестом.		
5. Необхідно на ходу скоротити промову, швидше завершити її, а потім, коли учні заспокоїлися, ще раз озвучити тему.		
6. У розмові вчителя надто підкреслюється дистанція між учнями і вами.		
7. Потрібно виділити і узагальнити вигуки, а потім сказати: «Я з вами згідний» або «У мене інша точка зору».		
8. Треба знизити голос і говорити повільно, можливо, навіть украдливо.		
9. Учитель звинувачує учнів у недисциплінованості й безвідповідальності, принижує гідність.		
3. _____		
_____		
_____		
_____		
_____		

Результат: Засвоєння студентами оптимальних стратегій організації молодших школярів на початковому етапі уроку.

Вправа № 6. Засвоєння прийомів акторської майстерності у педагогічній діяльності вчителя початкових класів.

Завдання: Окреслити практичні прийоми акторської психотехніки в роботі вчителя.

1. Дія, увага, розкутість м'язів, уява, спілкування, задачі, надзавдання, скрізна дія – основні поняття системи театральної педагогіки, які повинен знати сучасний вчитель.

2. Перетворення професійної необхідності в творче натхнення, уникнення емоційного фарсу.

3. Урок потрібно розпочинати з інтригуючи сцен. Відчувати простір у спілкуванні, час при проведенні уроку. Витримувати економність і не метушливість у поведінці.

4. «Повішай піджак на вішак» або «тіло на кілок» для зняття хвилювання перед відповідальним виступом. Цей прийом звільняє від «зажимів».

5. Позитивна установка на свою творчу працю. «Чим сильніше духовне піднесення і натхнення, тим більше значень входить у свідомість» (В.О.Сухомлинський).

6. Вироблення почуття сценічної рівноваги, збалансованості, почуття простору.

7. «Фізична дія». «Той, хто виконує маленькі фізичні дії, той вже знає половину системи» (К.С. Станіславський).

8. Налаштування на дію: вхід у клас, пересування у ньому, внутрішня зібраність, організованість.

Виконати вправи:

Вправа 1. «Якщо б...»: Закінчити речення:

- 1) Якщо б я був у хорошому настрої, я би поспішав у клас і...
- 2) Проведіть самонавіювання на творче самопочуття
- 3) Згадайте цікаві засоби для творчого налаштування на урок
- 4) Зайдіть в аудиторію, почніть урок.

Вправа 2. Вчіться бачити красу в усьому. Опишіть зовнішній вигляд будь-якого предмета, який знаходиться в полі вашого зору, відмітьте незвичне у звичайних речах – меблі в аудиторії, краєвид з вікна тощо.

Вправа 3. Переключення уваги.

Виконуючи команди, переключаючи увагу відповідно з командою, відчути названі предмети з максимальною точністю:

слухова увага – об'єкт близько (кімната);

зорова увага – об’єкт далеко (вулиця за вікном);

слухова увага – об’єкт далеко (звуки вулиці);

зорова увага – об’єкт близько (олівець);

внутрішня увага – (будь-яка тема);

зорова увага – об’єкт близько (гудзик).

Вправа 4. Оцінювання довільної уваги.

За 2 хв. розставте числа у клітинках лівого прямокутника у зростаючому порядку. Числа записуйте рядками, не роблячи ніяких позначок у правому прямокутнику, де вони розміщені довільно.

16	37	98	29	54
80	92	46	59	35
43	21	8	40	2
65	84	99	7	77
13	67	60	34	18

Вправа 5. Аналіз заняття. Спостерігаючи за навчальним процесом на занятті з «Основ педагогічної майстерності», проаналізуйте та опишіть:

- поведінку студентів та прийоми організації їхньої уваги на початку й в кінці заняття;
- співвідношення та особливості прояву різних видів уваги при опитуванні, викладанні нового матеріалу, під час виконання вправ;
- залежність уваги студентів від особливостей змісту навчального матеріалу.

Вправа 6. Розвиток уяви.

Розгляньте пропоновану Вам фотографію, репродукцію тощо, де зображено кілька людей, які розмовляють між собою. Дайте обґрунтовані відповіді на питання:

- як Ви вважаєте, про що розмовляють ці люди?
- що відбувалось перед тим, як вони зустрілись?
- складіть невелике оповідання.

Вправа 7. Настрій учнів.

Придумайте і напишіть якнайбільше способів поліпшення настрою учнів. Як зробити так, щоб дитяче обличчя осяяла щаслива посмішка?

Вправа 8. Рефлексія.

Обміняйтесь враженнями від заняття, закінчивши такі речення:

Під час заняття я зрозумів, що.....

Найкориснішим для мене було.....

На місці ведучого я б.....

Заняття № 6. Формування зовнішньої техніки вчителя

Заняття розпочинається з узагальнення, що в процесі спілкування дуже важливим є те перше враження, яке ми справляємо на інших. Дослідженнями психологів встановлено, що люди швидко формують своє враження у так званих «перших трьох десятках»: перші десять секунд; перші десять елементів одягу і постави; перші десять слів, які ми промовляємо. А от змінюється перше враження дуже повільно.

Перші десять секунд надто короткий час, тому педагог має пам'ятати, що учнівська аудиторія вмить фіксує: його поставу; вираз обличчя (усміхнений, похмурий, заклопотаний, добрий, злий тощо); волосся (колір і зачіску); одяг, помічаючи найвиразніші для ока його деталі; прикраси; жести; погляд (візуальний контакт); спосіб тримати руку; особливі ознаки, що стосуються як постави, так і одягу в ансамблі загалом.

Вправа № 1. «Мозковий штурм».

Завдання: Конкретизувати основні поняття теми заняття:

Зовнішня техніка – це ...

Внутрішня техніка – це ...

Педагогічна техніка – це ...

Пантоміміка – це ...

Візуальний контакт – це ...

Міжособистісний простір (дистанція спілкування) – це ...

Техніка невербальної поведінки – це ...

Культура зовнішнього вигляду – це ...

Емпатія – це ...

Комунікативність – це ...

Жест – це ...

Міміка – це ...

Вправа № 2. Визначення основних вимог до мімічно-пантомімічної виразності вчителя

Завдання: Узагальнити, що, працюючи над позою, ходою, жестами, розвиваючи зібраність й уміння триматися, необхідно дотримуватись принципу: від свідомого опанування – до підсвідомого користування та пам'ятати, що:

1. Естетика пози не терпить поганих звичок, якої: похитування вперед-назад, тупцювання, манери триматися за спинку стільця, крутіння в руках сторонніх предметів, почухування голови, потирання носа, тримання себе за вухо.

2. Слід мати відкриту позу: не схрещувати руки; стояти обличчям до класу; зменшити дистанцію, що створює ефект довір'я.

3. Згорбленість, опущена голова, млявість рук свідчать про внутрішню слабкість людини, її невпевненість у собі.

4. Рухаючись у класі, слід пам'ятати, що крок уперед підсилює значущість повідомлення, допомагає зосередити увагу учнів; рух назад дає можливість учням перепочити. Доцільним прийомом привертання уваги школярів є зміна дистанції. Скорочення дистанції, розумне розміщення вихованців збільшують силу впливу вихователя.

5. Основні вимоги до жестів: невимушеність, стриманість, доцільність.

6. Обличчя педагога повинно не лише виражати, а й приховувати деякі почуття. Вчителеві слід уникати як надмірної динамічності м'язів обличчя і очей («бігаючі очі»), так і неживої статичності («кам'яне обличчя») та ін.

З метою формування педагогічної майстерності у використанні зовнішньої техніки вчителя використовувалась сукупність взаємопов'язаних

тренінгових вправ на удосконалення мимічної та пантомимічної виразності майбутнього вчителя початкових класів. Перед виконанням вправ студентам пропонувалося відповісти на питання: Чи задумувались Ви, яке перше враження справляєте на інших? Яке враження справили на Вас люди в перший момент знайомства (наприклад, одногрупники, вчителі, викладачі університету)? Який Ваш імідж?

Вправи для тренінгу умінь невербальної комунікації.

Вправа 1. Дзеркало мимічної техніки

Інструкція. Зазвичай, поглянувши на обличчя людини, можна зрозуміти без слів, який у неї настрій, що вона відчуває, про що думає. Все у неї «написано» на обличчі. Коли вона радіє, що ми бачимо? (Усмішку). А коли насупиться, що вона відчуває? (Смуток). Зобразіть емоцію, яка записана на отриманій Вами картці: Радість. Смуток. Сум. Байдужість. Ворожість. Злість. Скепсис. Ненависть. Любов. Бурхлива радість.

Рефлексія.

- Чи важко було зображувати емоцію і що ви при цьому відчували?
- Хто зобразив емоцію зрозуміліше за інших?
- Які засоби невербального спілкування при цьому використовувались?

Вправа 2. «Іноземець».

Мета: виявити вміння розуміти співрозмовника за його мимікою, жестами.

Інструкція: Один учасник виконує роль іноземця, інший – перекладача, а решта – журналістів. Завдання перекладача – зробити парафраз розповіді іноземця. Іноземець говорить на своїй незнайомій нікому мові. Іноземець відповідає на запитання журналістів, підкріплюючи свої відповіді мимікою та жестами.

Після виконання вправи студенти визначають характерні ознаки:

Довірливість, згода: розслаблена посадка голови, часто з віддаленням назад; нахил голови у бік; відкритий, прямий погляд очей, заплющення очей на кілька митей, з ледь помітним ствердним рухом голови; відкрита і вільна

посмішка; пальці з'єднані на кшталт купола храму; широка зручна поза, часто нога на ногу.

Внутрішня зібраність під час викладання своїх думок: випрямлення однієї або обох долонь, що відкриваються назустріч партнерові знизу догори. У цей момент важливо не перебивати співрозмовника.

Готовність до активності: різкий нахил, «підкидання» голови; тулуб, раніше зручно відкинутий на спинку, пересувається на край стільця; руки на стегнах; опора на стіл широко розставленими руками. У цей момент можна викласти свою головну пропозицію, спонукати співрозмовника до яких-небудь дій.

Готовність з чимось погодитися – простягання догори відкритої долоні. Найбільш вдалий момент для ділових пропозицій. Добровільне дарування, віддавання чогось – відкриті долоні, що перевертаються знизу нагору та рухаються вниз. У цей момент небажано відмовляти співрозмовникові в чому-небудь, що він запропонує: це може бути сприйнято дуже болісно, краще зробити невелику паузу.

Концентрація, замкнутість: вертикальні зморшки на чолі; звужений, підкреслено закритий рот; твердий погляд.

Співрозмовник замкнений, зосереджений на своїх думках, найрозумніше – не заважати йому, не задавати важливих питань. Напружене чекання – дуже широко розкриті очі та твердий зоровий контакт. Має сенс піти назустріч співрозмовникові, не дратувати його.

Раптово настало розуміння: горизонтальні зморшки на чолі; дуже широко розкриті, уважні очі; ледве позначений стверджувальний рух головою. Співрозмовник зрозумів, що ви говорили, – мета досягнута.

Сумнів, недовіра: піднімання й опускання плечей; нахил голови з боку в бік; зчеплені руки. Ці жести є сигналом того, що необхідно привести ще додатковий переконливий аргумент.

Занепокоєння, нервозність: ритмічний рух пальців рук, ступнів ніг, часто дуже з малою амплітудою; неритмічні, повторювальні рухи, типу

обертання будь-якого предмета тощо; примружування; прочищення горла; лікті на столі, руки утворюють піраміду, вершина якої – зведені кінці пальців, що розташовані прямо перед ротом; смикання вуха.

Краще тактовно допомогти співрозмовникові впоратись із хвилюванням, зрозуміти, що його тривожить, і усунути цей фактор. Співрозмовник буде внутрішньо вдячний. На жести нервозності доцільніше реагувати спокійним чеканням, а не нав'язливим питанням: «Що з тобою?» У свій час людина все сама розповість, якщо вважатиме це за необхідне.

Замисленість, утрата впевненості, смиренність: слабке напруження; схилена голова; повільні рухи рук униз долонею всередину; примружені очі; привідкритий рот; зменшення швидкості мовлення і жестикуляції.

Можна, вияснивши причину, вислухати, підтримати.

Непевність, зняковілість, боязкість, сором'язливість: опора на щонебудь руками; готовність підхопитися; рука закриває обличчя або частину його, руки в кишенях; прямий вказівний палець прикладається до куточків губ; почервоніння обличчя. Діяти можна так само, як і за жестів занепокоєння, нервозності або замисленості, втрати впевненості.

Пригніченість, безпорадність, повна нерішучість: «порожній», спрямований у простір погляд; нахилена голова, легка напруженість; високо підняті плечі, притиснуті до тіла лікті; «страждальницькі» зморшки на чолі; дуже широко розкриті очі. Не варто робити нових пропозицій, викладати нові ідеї, краще повторити те, що говорилося дотепер, іншими словами, тактовно підказати можливий варіант вирішення проблеми тощо.

Пошук потрібного слова, думки: руки роблять «захоплюючі рухи»; пальці збираються в «защіпку» і труться один об один. Можливо, є сенс допомогти людині сформулювати свою думку. Але при цьому варто бути обережним: часто людина може замість подяки висловити невдоволення, тому що це може зачепити її самолюбство.

Міркування, ухвалення рішень: рука «в щоку»; потирання підборіддя, гра пальців з вусами або бородою; захоплювання носа в защіпку у поєднанні

із заплющеними очима; підведення з місця і ходіння туди-сюди. Краще не переривати міркувань.

Вправа 3. Рефлексія: Розкажи про свої почуття: чи легко було зрозуміти іноземця?

Вправа 4. Невербальне спілкування.

Інструкція. Із суджень про невербальні засоби спілкування виділіть окремо ті, що характеризують: жести відкритості, щирості (1); жести захисту, оборони (2); жести оцінки (3).

- Співрозмовник, наводячи аргументи і переконуючи присутніх, розкриває руки наперед себе долонями вгору.
- Під час переговорів двоє людей майже одночасно схрестили руки на грудях.
- Людина спирається щокою на руку.
- Співрозмовник спирається підборіддям на долоню, вказівний палець витягає вздовж щоки, решту пальців – нижче рота.
- Діловий партнер заплющив очі і поскубує перенісся.
- Під час бесіди руки в співрозмовника лежать на колінах і стиснуті в кулаки.
- Співрозмовник повільно знімає окуляри і ретельно протирає скло.
- Руки лежать на столі, але пальці вчепилися в біцепс так, що болять, суглоби.
- Людина примружила очі і робить малопомітні рухи почухування підборіддя.
- Кілька людей за столом переговорів розстебнули піджаки, дехто навіть зняв його з себе.

Поясніть на конкретних прикладах, як допомагає розпізнання сенсу жестів зрозуміти поведінку співрозмовника і скоригувати власну, проявляючи майстерність невербального спілкування.

Вправи 5. Концентрація погляду

Сконцентруйте свій погляд на якомусь об'єкті. Визначте, скільки часу Ви можете його споглядати (про повне оволодіння цим умінням засвідчує фіксування погляду на об'єкті протягом 5-10 хв.) Якщо це не вдається, сконцентруйте погляд на полум'я свічки в темному приміщенні.

Вправа 6. Налагодження візуального контакту

Починаючи урок, спробуйте «намалювати очима» нарівні очей учнів велику цифру 8, яка лежить ребром до Вас (такий спосіб налагодження візуального контакту складає враження у школярів, що Ви дивитеся на кожного з них).

Привітайтеся і, починаючи урок з мотивації та стимулювання навчальної діяльності учнів, лагідно охопіть зором аудиторію, затримуючи погляд на кожному з учнів не довше, ніж на 1–2 с, (цей прийом дає змогу вчителю оволодіти увагою школярів). Повторіть цей прийом, виступаючи на семінарському занятті перед аудиторією або під час промови.

Готуючись до уроку, проведіть його, стоячи перед дзеркалом. Скільки разів Ви відірвалися від тексту, аби зазирнути самому собі в очі? Повторіть цю вправу зі своїм співбесідником.

Вправа 7. Перевтілення

Уявіть себе артистом німого кіно і спробуйте зіграти такі ролі:

- ◆ вчителя, що дивиться в журнал і водночас, поглядаючи на клас, думає, кого б з учнів викликати до дошки виконати перетворення речовин;
- ◆ учня, що не підготувався до уроку;
- ◆ ображеної дитини;
- ◆ старого чоловіка (або жінки);
- ◆ самозакоханої (гонорової) людини;
- ◆ невпевненої в собі людини тощо.

Прочитайте невеликий уривок з газетного тексту в ролі:

- ◆ класного керівника, котрий проводить виховну бесіду;
- ◆ лектора, що читає лекцію студентам;

- ◆ оратора на мітингу.
- Сядьте на стілець так, як:
- ◆ цар, що сидить на троні:
- ◆ учень, якому вчитель поставили 2 бали;
- ◆ дитина, котру покарали батьки;
- ◆ вершник, що сидить на коні;
- ◆ метелик, що ось-ось злетить.

Які ролі Вам вдалося виконати ліпше?

Вправи 8. На експресію

Спробуйте зобразити за допомогою *мімічних реакцій*:

- ◆ радісну посмішку (приємна зустріч);
- ◆ розраджуючи посмішку (все буде добре);
- ◆ щасливу посмішку (який успіх!);
- ◆ здивовану посмішку (не може бути);
- ◆ іронічну посмішку (я так і думала, чи думав);
- ◆ засмучену посмішку (ну ось, знову).

Спробуйте виразити очима і бровами радість, смуток, осуд, захоплення, задоволення, здивування, гнів, зосередженість.

А тепер за допомогою тільки жестів і міміки зобразіть, що:

- ◆ запрошуєте учня, що запізнився, сісти за свою парту;
- ◆ вказуєте учневі, де він має сісти;
- ◆ попереджуєте учня, котрий порушує дисципліну;
- ◆ зупиняєте учня, що неправильно відповідає на поставлене Вами

запитання.

Виразіть одним жестом: жах, подяку, заперечення. незгоду, згоду, здивування, запрошення. Чи все вдається виразити одним жестом?

Посміхніться так, як посміхається:

- ◆ ввічливий господар;
- ◆ мати немовляті;
- ◆ немовля матері;

◆ учитель, задоволений відповіддю учня;

◆ кіт, що ніжиться на сонці.

Зробіть похмуре обличчя, як це робить:

◆ учень, котрого незаслужено насварив учитель;

◆ учитель, що намагається приховати сміх.

Вправа 9. Рефлексія.

1) Чи допомогли вам на практичному занятті знання з невербального спілкування?

2) Як Ви можете відобразити динаміку власного рівня готовності до використання техніки невербального спілкування у цифрах, наприклад: 4 – 6, де перша цифра – самооцінка на початку заняття, а друга цифра – на підсумковому етапі.

Узагальнюючи результати виконання тренінгових вправ студенти по черзі висловлюються з приводу недоліків та переваг мимічної та пантомимічної виразності вчителя.

Заняття № 7. Майстерність розв'язання педагогічних задач

З метою формування у майбутніх учителів початкових класів майстерності розв'язання педагогічних ситуацій і педагогічних задач проаналізувати зразки передового педагогічного досвіду, які підготували задалегідь. Зачитати уривки з літературних творів, які зможуть використовувати в майбутній педагогічній діяльності у початкових класах для організації уваги молодших школярів.

Вправа № 1. «Мозковий штурм».

Завдання: Реалізовувати інформаційну частину тренінгу, у ході якої:

- уточнити сутність таких понять, як конфлікт, конфліктна ситуація, інцидент;

- узагальнити, що конфлікт спричиняється кількома чинниками: наявність проблеми (суперечності), конфліктної ситуації, учасників конфлікту та інциденту;

- конкретизувати, що конфлікти в навчальному середовищі можуть бути *конструктивними*, спрямованими на розвиток оптимальних відносин учасників педагогічної взаємодії, і *деструктивними*, коли вони спрямовані на задоволення особистих амбіцій учителя, його самоствердження за рахунок учнів.

Вправа № 2. «Фраза по колу».

Завдання: Визначити правила поведінки вчителя початкових класів, виконання яких допомагає *не провокувати* конфлікт, наприклад:

- не прагніть будь-що домінувати;
- будьте принципові, але не боріться заради принципу;
- пам'ятайте, що прямолінійність – це добре, але не завжди;
- критикуйте, але не ущіплюйте;
- частіше усміхайтесь;
- знайте міру в процесі суперечки;
- будьте незалежні, але не самовпевнені;
- не перетворюйте наполегливість в настирливість;
- будьте справедливі й терпимі до учнів;
- не применшуйте здібностей і можливостей інших;
- виявляйте витривалість та опануйте вмінням саморегуляції тощо.

Вправа № 3. Визначити основні правила-рекомендації розв'язання конфлікту і записати у свої «Зошити професійного становлення», наприклад:

- беріть на себе ініціативу розв'язання конфлікту на основі визначення стратегії і тактики цього процесу;
- використовуйте «Я-повідомлення» та «активне слухання», що сприятиме почати доброзичливу розмову з учнями;
- наголошуйте на вашій зацікавленості у позитивному розв'язанні конфлікту і пропонуйте для цього кілька варіантів;
- у спільному діалозі шукайте компромісні рішення, підкреслюючи повагу до особистості учня;

- не висловлюйте жодних негативних оцінних суджень на адресу опонента;

- ведіть розмову з почуттям власної гідності, будьте спокійні, упевнені в собі, але не зарозумілі і самовпевнені;

- не кваптеся: доброзичливий і переконливий діалог з учнями забезпечить вам позитивне розв'язання конфлікту та ін.

Вправа № 4. «Перша зустріч з класом».

Завдання: Відобразіть модель самопрезентації вчителя під час першої зустрічі з класом (1 хв), враховуючи вік учнів (I–IV класи); проаналізуйте позитивні сторони і недоліки створених педагогічних ситуацій; визначте найбільш творчі й ефективні варіанти тощо.

Заняття № 8. Самопрезентація сформованості основ педагогічної майстерності

Для відтворення результатів формування усіх компонентів основ педагогічної майстерності майбутніх учителів початкових класів студенти заздалегідь готують проекти власного професійно-педагогічного саморозвитку.

Перед початком демонстрації студентських проектів проводиться ***Вправа №1 «Мозковий штурм»***, у ході якої узагальнюється, що стан готовності до педагогічної діяльності містить кілька компонентів:

- *інтелектуальний* – розуміння завдань, обов'язків, знання засобів досягнення мети, прогноз діяльності;
- *емоційний* – впевненість в успіху, наснага, почуття відповідальності;
- *мотиваційний* – інтерес, прагнення домогтись успіху, потреба успішно виконати поставлене завдання;
- *вольовий* – мобілізація сил, зосередженість на завданні, відволікання від перешкод, подолання сумнівів.

Студенти, використовуючи отриманий на попередніх заняттях досвід, зазначають, що успіху в педагогічній діяльності сприятимуть такі почуття:

- впевненості у здатності до майстерної педагогічної діяльності, падає не дарма кажуть: «Ніщо так не сприяє успіху як впевненість у ньому»;
- відсутності остраху поразки, прикrostі, злості тощо («я здатний»);
- захищеності, значущості у педагогічному спілкуванні, відсутність тривожності, страху, ворожнечі з боку учнів («я захищений»).

Вправа № 2. Способи психологічного налаштування на діяльність

Завдання: Презентувати способи психологічного налаштування на діяльність, яку доцільно використовувати у початкових класах. Наприклад:

1. Сформулювати настанову на діяльність, причому не тільки в себе, а й в учнів. З давніх часів кращими способами формування настанови були певні ритуали (ритуал – це умовний рефлекс, пов'язаний із подальшою діяльністю). Воїни, що дружно вигукують вітання своєму вождеві, чи учні, що підводяться, коли вчитель заходить до класу, – усі вони налаштовують на майбутню діяльність. Учителеві корисно розробити свою систему ритуалів. Таким ритуалом може бути і вітання, і перекличка, якщо вона не забирає багато часу, і короткі усні задачі, що задаються періодично, і рефлексія наприкінці заняття.

2. Проведення «розминки» мислення, орієнтованої на вид майбутньої інтелектуальної діяльності («мозковий штурм», «незакінчені речення», «мікрофон», скоромовки тощо). Вони активізують мовно-мисленнєву функцію, знімають емоційне напруження, а також можуть виконувати роль ритуалу готовності.

3. Заздалегідь програти в уяві різні варіанти поведінки (зазначаючи можливі варіанти, як робить диригент перед концертом на репетиції) залежно від того, як поведеться клас. Учні можуть не включитись у проблему, не захотіти виконувати завдання, не засміятись у відповідь на жарт. Як на це відреагувати, не почавши комплексувати? Це все варто продумати заздалегідь.

4. Допоможе релаксація, яка сприяє зняттю напруження учнів початкових класів, наприклад:

«Я запрошую Вас здійснити чарівну подорож до самого себе. Уявіть собі палаючу свічку. Намагайтесь утримувати в пам'яті полум'я запаленої свічки, подумайте про його золотавий колір, про його живе, тепле сяйво. Закрийте очі, уявіть собі полум'я.

Подумки перенесіть полум'я до серця. Уявіть, що серце схоже на квітку, яка повільно розкриває свої пелюстки. Уявіть полум'я в самому центрі квітки. Воно зігріває і освітлює Ваше серце. Це світло забирає всі печалі, заміщуючи їх почуттям любові. Ваше серце, подібно до Сонця, випромінює ніжне тепло і їх чудове світло. Це світло позбавляє Вас від поспішних слів, які можуть завдати болю іншим людям. Світло допоможе Вам підібрати добрі та лагідні слова. Уявіть, що світло наповнює Ваші вуха. Все погане, що вони чули, зникає. Світло допоможе Вам чути звідусіль тільки гарне і добре.

Уявіть, що світло наповнює Ваші очі. І все погане, що вони бачили зникає. Світло наповнює вашу голову. І всі погані думки, які завдають вам шкоди, і примушують відчувати себе нещасним, зникають. Світло вносить чисті і добрі думки. Сонце у Вашому серці. Гарячі промінці тягнуться до ваших рук, до самих кінчиків пальців. Світло допоможе вашим рукам виконувати правильні та добрі дії, і Ви зможете допомогти тим, кому потрібна Ваша допомога. Світло любові у Вашому серці надзвичайно сильне, воно бажає поділити цю любов з усім світом.

Відкрийте своє серце та уявіть, що Ви випромінюєте світло, сповнені любові до всіх членів своєї родини. Візьміть їх у свої обійми любові і ніжності. Спробуйте відчувати що любов існує повсюди. Поверніться у кімнату, розплющіть очі, подивіться навкруги. Ви спокійні. Ви знаходитесь у саяві любові, джерело якої в середині Вас».

Вправа № 3. Проект.

Завдання: Використовуючи технологію майстер-класу, продемонструйте проект власного професійно-педагогічного саморозвитку

на основі розробки та захисту індивідуального стилю самопрезентації педагогічної техніки та професійного мовлення.

Вправа № 4. Аналіз проектів.

Завдання: У ході аналізу презентованих проектів і діяльності майбутніх учителів у змодельованих педагогічних ситуаціях заповніть таблицю за таким зразком:

Аналіз педагогічної діяльності

<i>Діяльність педагога-майстра</i>	<i>Діяльність педагога-початківця</i>
Вбачає педагогічні задачі у цілісному педагогічному процесі й обирає рішення з орієнтацією на надзавдання	Сприймає кожну задачу окремо, не пов'язуючи з іншими
Розв'язує переважно стратегічні задачі	Розв'язує переважно ситуативні задачі
Уміє викликати певні психічні стани (самовладання)	Відчуває страх, пригніченість
Уміє передавати ініціативу учням, створювати умови для їхньої активної діяльності	У розв'язанні задач прагне виступати головною дійовою особою; переважає прямий вплив
Працює з усім колективом, однак не випускає з уваги жодного учня	Звертає увагу насамперед на тих учнів, які «випадають» із поля зору
Усуває причини	Спрямовує зусилля на саме явище, а не на причини
Дошукуючись причини, аналізує власну діяльність	Шукаючи причину, звинувачує інших, посилається на обставини
Головні зусилля спрямовує на зміни в системі своєї роботи (постійний пошук, самовиховання)	Головні зусилля спрямовує на чітке виконання методики навчання

Завершальна вправа: Аналіз «Зошита професійного становлення»

Завдання: Визначити нові акме-віхи, які окреслилися перед Вами у процесі спостереження за презентаціями своїх одногрупників.

Список рекомендованої літератури

1. Барко В. І. Методика проведення тренінгів управлінського спрямування / В. І. Барко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 4. – С. 70-76.
2. Бондарєва Л. І. Методичні аспекти розробки та проведення навчального тренінгу студентів у вищій професійній школі / Л. І. Бондарєва // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2005. – № 6. – С. 48-58.
3. Бондарєва Л. І. Навчальний тренінг як засіб професійної підготовки майбутніх менеджерів організацій в економічних університетах : автореф. дис. ... к.п.н. 13.00.04. / Л. І. Бондарєва. – Київ. – 2006. – 21с.
4. Бурнард Ф. Тренинг межличностного взаимодействия / Ф. Бурнард. – СПб. : Интер, 2002. – 304 с.
5. Васильев Н. Н. Тренинг преодоления конфликтов / Н. Н. Васильев. – СПб. : Речь, 2007. – 174 с.
6. Васильев Н. Н. Тренинг профессиональных коммуникаций в психологической практике / Н. Н. Васильев. – СПб. : Речь, 2007. – 283 с.
7. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники: учебное пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. / И. В. Вачков. – М. : Ось - 89, 2000. – 224 с.
8. Вачков И. В. Психология тренинговой работы: Содержательные, организационные и методические аспекты ведения тренинговой группы / И. В. Вачков. – М. : Эксмо, 2007. – 416 с.
9. Гірник А. М. Тренінг комунікативних умінь: методичні матеріали / А. М. Гірник, І. Н. Шпалерчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – №1. – С. 21-24.
10. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / А. Гольдштейн, В. Хомик [пер. з англ. В.Хомика]. – К. : Либідь, 2003. – 520 с.
11. Гордієнко В. Проблема прогнозування успіху в професіях, що полягають у наданні допомоги іншим людям / Валерій Гордієнко // Соціальна політика і соціальна робота. – 2002. – № 2 (18). – С. 62-70.
12. Джонсон Д. В. Тренінг саморозкриття / Д. В. Джонсон // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – №7. – С. 52-64.
13. Эксакусто Т. В. Практикум по групповой психокоррекции: тренинги, упражнения, ролевые игры / Т. В. Эксакусто. – Ростов н/Д: Феникс, 2007. – 339 с.
14. Занюк С. С. Мотиваційний тренінг. Формування мотивації учбової діяльності у студентів і старшокласників / С. С. Занюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 9-10. – С. 74-83.
15. Зливков В. Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації / В. Л. Зливков. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2005. – 144 с.

16. Зубченко В. В. Тренинг самоосмысления индивидуальности: дефиниции и теоретические положения / В. В. Зубченко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 2. – С. 74-76.
17. Игра в тренинге. Возможности игрового взаимодействия / под ред. Е. А. Левановой – СПб. : Питер, 2006. – 208 с.
18. Игры – обучение, тренинг, досуг... / под ред. В. В. Петрусинского : в 4 книгах. – М. : Новая школа, 1994. – 368 с.
19. Інтерактивні технології навчання: теорія, досвід: метод. посіб. [авт.-уклад.: О. Пометун, Л. Пироженко]. – К. : А.П.Н.; 2002. – 136 с.
20. Клименко И. Экстрим-тренинг «Семья Робинзонов» / И. Клименко, С. Ручкина // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. – № 10. – С. 49-62.
21. Ковальчук М.А. Проблема группового тренинга в зарубежной психологии / М. А. Ковальчук, Л. А. Петровская // Вопросы психологии. – 1982. – №2. – С.140-147.
22. Конуп О. Ф. Допоміжні тренінгові вправи / О. Ф. Конуп // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 3. – С. 38-39.
23. Копіца О. І. Діалогічна взаємодія у вищій школі / О. І. Копіца // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: зб. наук. праць / редкол.: Т. І. Сущенко (відп. ред.) та ін. – Київ-Запоріжжя. – 2004. – Вип. 33. – С. 49-53.
24. Лебедев С. Г. Психологический тренинг развития самосознания у подростков / С. Г. Лебедев // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №5. – С. 61-73.
25. Льюис Д. Тренинг эффективного общения / Д. Льюис. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 224 с.
26. Макшанов С. И. Психология тренинга / С. И. Макшанов. – СПб., Питер. – 1997. – 214 с.
27. Марасанов Г. И. Социально-психологический тренинг ; 5-е изд. стереотип. / Г. И. Марасанов. – М. : «Когито-Центр»; Московский психолого-социальный институт, 2007. – 251 с.
28. Матвійчук О. С. Скарбничка тренера. На допомогу психологу початківцю / О. С. Матвійчик, С. А. Саханюк // Практична психологія і соціальна робота. – 2005. – № 9. – С.19-23.
29. Мельничук І. Використання тренінгів у профорієнтаційній роботі / І. Мельничук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2006. – №7. – С.131-134.
30. Мельничук І. М. Цільові аспекти використання тренінгів / І. М. Мельничук // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Випуск 19 / ред. кол.: Н. С. Побірченко (гол. ред.) та ін. – Умань: УДПУ імені Павла Тичини, 2007. – С. 185-192.

31. Мізерна О. О. Корекційна тренінгова програма самовдосконалення для подолання агресивних проявів серед підлітків / О. О. Мізерна // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. – № 5. – С. 54-61.
32. Міщенко Т. А. Соціально-психологічний тренінг з формування вмінь саморегуляції емоцій у старшокласників / Т. А. Міщенко // Практична психологія і соціальна робота. – 2000. – № 7. – С.10-14.
33. Мороз Л. І. Теоретичне і прикладне обґрунтування алгоритму складання програми тренінгу професійно-психологічного спрямування / Л. І. Мороз // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 3. – С. 7-10.
34. Никандров В. В. Антитренинг, или Контуры нравственных и теоретических основ психотренинга : учеб. пособие / В. В. Никандров. – СПб. : Речь, 2003. – 176 с.
35. Оксамитная С. Н. Трудовая карьера – пространство социальных идентификаций / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко // Социальные идентификации и идентичности. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – С. 77.
36. Панфилова А. П. Тренинг педагогического общения: учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / А. П. Панфилова. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – 336 с.
37. Пахальян В. Э. Групповой психологический тренинг : учеб. пособие / В. Э. Пахальян. – СПб. : Питер, 2006. – 224 с.
38. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ. – 1989. – 216 с.
39. Пузиков В. Г. Технология ведения тренинга / В. Г. Пузиков. – СПб. : Речь, 2007. – 224 с.
40. Репнова Т. П. Тренінг емоційної зрілості / Т. П. Репнова // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – №3. – С.19-31.
41. Романовська Д. Д. Тренінгове опанування учнями проблемно-вирішальної поведінки / Д. Д. Романовська // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. – № 5. – С. 68-75.
42. Семенова А. В. Розвиток професійної компетентності фахівців засобами парадигмального моделювання (інтерактивний тренінг) : навч.-метод. посіб. / А. В. Семенова. – Одеса : СВД Черкасов М.П., 2006. – 130 с.
43. Сидоренко Е. В. Мотивационный тренинг / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2007. – 240 с.
44. Сидоренко Е. В. Тренинг влияния и противостояния влиянию / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2003. – 256 с.
45. Сидоренко Е. В. Тренинг коммуникативной компетенции в деловом взаимодействии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2004. – 208 с.

46. Сисоева С. О. Педагогічні технології професійної освіти: навчальний тренінг : навч.-метод. посібник / С. О. Сисоева, Л. І. Бондарева. – Київ, ВМУРОЛ «Україна», 2006. – 162 с.
47. Ситников А. П. Акмеологический тренинг: Теория. Методика. Психотехнология / А. П. Ситников. – М. : Технологическая школа бизнеса, 1996. – 428 с.
48. Смагина С. Ю. Я и Другой : Тренинг / С. Ю. Смагина / [под ред. И. А. Розовой]. – СПб. : РОО «Адаин Ло», 1999. – 167 с.
49. Смит Г. К. Тренинг прогнозирования поведения: тренинг сенситивности / Г. К. Смит : пер. с англ. – СПб. : Речь, 2001. – 256 с.
50. Смит М. Тренинг уверенности в себе / М. Смит ; [пер. с англ.]. – СПб. : ИК «Комплект». – 224 с.
51. Солдатова Г. У. Жить в мире с собой и другими: тренинг толерантности для подростков / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, О. Д. Шарова. – М. : Генезис, 2000. – 112 с.
52. Стимсон Н. Подготовка и представление тренинговых материалов / Н. Стимсон. – СПб. : Питер, 2002. – 160 с. (Серия «Эффективный тренинг»).
53. Суховершина Ю. В. Тренинг делового (профессионального) общения / Ю. В. Суховершина, Е. П. Тихомирова, Ю. Е. Скоромная. – М. : Академический Проект; Триста, 2006. – 128 с.
54. Ткачов С. Гра як перехід від теорії до практики / Сергій Ткачов // Соціальна політика і соціальна робота. – 1998. – № 1-2 (5-6). – С. 105-108.
55. Тодорів Л. Д. Рефлексивні складові самосвідомості та їх розвиток в умовах занять з елементами тренінгу / Л. Д. Тодорів // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – №2-3. – С. 79-86.
56. Торн К. Тренинг. Настольная книга тренера / К. Торн, Д.Маккей. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.: ил. – (Серия «Эффективный тренинг»).
57. Тренинг профессиональной идентичности: руководство для преподавателей вузов и практикующих психологов / Автор-составитель Л. Б. Шнейдер. – М. : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж : Издательство НПО «Модек», 2004. – 208 с.
58. Тюшев Ю. В. Выбор профессии: тренинг для подростков / Ю. В. Тюшев. – СПб. : Питер, 2007. – 160 с.
59. Федорчук В. М. Соціально-психологічний тренінг «Розвиток комунікативної компетенції викладача» : навч.-метод. посібник / В. М. Федорчук. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2004. – 240 с.
60. Фопель К. Технология ведения тренинга. Теория и практика / Фопель К. ; пер. с нем. – 3-е изд. – М. : Генезис, 2007. – 267 с.

61. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг. – М. : Изд-во Моск. соц.-психол. ин-та; Воронеж : Изд-во «МОДЕК», 2004. – 600 с.
62. Штепа О. С. Трансформація особистості у тренінгах особистісного зростання та способи її вимірювання / О. С. Штепа // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 3. – С. 53-57.